

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: ΟΥΓΙΑΡΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΩΟΥ: Ι2017031

**ΘΕΜΑ: ‘ΠΡΩΙΜΑ ΙΕΡΑ (11^{ος}-6^{ος} αιώνες) ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ
ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΕΣ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ’**

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΠΕΤΑΝΙΟΣ

ΚΕΡΚΥΡΑ ΙΟΥΝΙΟΣ 2022

Σημείωμα συγγραφέα

Η συγγραφέας βεβαιώνει ότι το περιεχόμενο του παρόντος έργου είναι αποτέλεσμα προσωπικής εργασίας και ότι έχει γίνει η κατάλληλη αναφορά στην εργασία τρίτων, όπου κάτι τέτοιο ήταν απαραίτητο, σύμφωνα με τους κανόνες της ακαδημαϊκής δεοντολογίας.

Ευχαριστίες

Η συγγραφή της παρούσας εργασίας πηγάζει από προσωπικά ερωτήματα και επαγγελματικά ενδιαφέροντα. Αρχικά, θα ήθελα να απευθύνω τις ευχαριστίες μου, στον επιβλέποντα καθηγητή μου κύριο Ανδρέα Καπετάνιο, Καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, με ειδίκευση στην Αρχαιολογία του χώρου. Οι χρήσιμες συμβουλές του και η πολύτιμη συνεργασία του, με καθοδήγησαν στην πληρέστερη οργάνωση της δομής και του περιεχομένου της εργασίας και συνέβαλαν τα μέγιστα στην υλοποίησή της. Στο ίδιο πλαίσιο, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους του καθηγητές του Τμήματος Ιστορίας, για τη συμβολή τους στην ακαδημαϊκή μου συγκρότηση, κατά τη διάρκεια φοίτησής μου στο τμήμα.

Τέλος, αισθάνομαι την ανάγκη να πω ένα μεγάλο ευχαριστώ στους γονείς μου για την οικονομική και ηθική τους υποστήριξη, σε όλο αυτό το διάστημα των σπουδών μου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:

Ευχαριστίες	3
Περίληψη	6
Abstract	7
Εισαγωγή	8

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΠΡΩΙΜΩΝ ΙΕΡΩΝ

1.1 Η ίδρυση του ιερού	11
1.2 Κυριότερες κατηγορίες ιερών	14
1.3 Η Πρώιμη περίοδος του Ιερού	23
1.4 Η Αρχιτεκτονική μορφή και εξέλιξη του Ιερού κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους	27
1.5 Οι λατρευτικοί κανόνες στα ιερά	30

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

2.1 Η θέση της γυναίκας στην αρχαιότητα	33
2.2 Οι γυναίκες μέσα από τη λατρεία	35
2.3 Η ταυτότητα των διαβατηρίων τελετών	36
2.4 Γυναικείες θρησκευτικές τελετές	38
2.5 Η συνεισφορά των γυναικών στις νεκρώσιμες τελετές.	43

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΘΕΟΤΗΤΩΝ

3.1 Η λατρεία της Ήρας	48
3.1.1 Ηραίο του Άργους	49

3.1.2 Ηραίο της Ολυμπίας	52
3.2 Η φυσιογνωμία της Άρτεμης	53
3.2.1 Άρτεμης Βραυρωνία	56
3.2.2 Άρτεμης Ορθία	58
3.3 Οι γυναίκες μέσα από τη Διονυσιακή λατρεία	61
3.3.1 Λήναια	63
3.3.2 Ανθεστήρια	64
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΟΙ ΙΕΡΕΙΕΣ: ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΕΣ	
4.1 Ο ρόλος των ιερειών στη θρησκευτική ζωή της αρχαιότητας	67
4.2 Η σχέση των ιερειών με τους άνδρες ιερουργούς	69
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	73
ΧΑΡΤΕΣ	90
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	94
ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	98
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	99

Περίληψη

Η πτυχιακή αυτή εργασία συνιστά την ολοκλήρωση των σπουδών μου στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου και υλοποιήθηκε σε συνεργασία με τον επιβλέποντα καθηγητή μου Ανδρέα Καπετάνιο. Πρόκειται για μια εργασία έρευνας και καταγραφής. Το θέμα της εργασίας, στηρίζεται γύρω από τη μελέτη των Ιερών στην πρώιμη φάση τους και των χαρακτηριστικών τους, συνδέοντάς τα με τις γυναικείες θρησκευτικές τελετουργίες. Σκοπός της παρούσας εργασίας- έρευνας είναι να προσδιοριστεί το μέγεθος και το είδος του πολιτικού- κοινωνικού- θρησκευτικού ρόλου των Ιερών και των γυναικείων τελετουργιών αντίστοιχα.

Η έρευνα αυτή, επικεντρώθηκε στην περιγραφή και στην αξιοποίηση των πηγών ως προς τη μορφή και την εξέλιξη των Ιερών μετά την κατάρρευση του μυκηναϊκού κόσμου και στην παράλληλη σύνδεση τους με το γυναικείο στοιχείο, μέσα από τις θρησκευτικές τελετουργίες. Ανατρέχουμε στις διάφορες λατρευτικές πρακτικές, όπως οι θυσίες, οι τόποι λατρείας, τα αφιερώματα κ.α. Τονίζονται τα κυριότερα χαρακτηριστικά των ιερών, η μορφολογία τους, σε τι εξυπηρετούσαν, στην σύνδεσή τους με το ανθρώπινο στοιχείο, στους μύθους και τις παραδόσεις. Εξετάζουμε και αναλύουμε με σαφή και εκτενή τρόπο ορισμένες από τις μεγαλύτερες κατηγορίες των πρώιμων Ιερών και με ποιο τρόπο αποτέλεσαν φορείς της πολιτισμικής και θρησκευτικής έκφρασης των προγόνων μας.

Η εκπόνηση της παρούσας εργασίας έχει βασιστεί σε πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές. Ως πρωτογενείς πηγές έχουν αξιοποιηθεί, κείμενα αρχαίων φιλοσόφων, ιστορικών και επιγραφών που περιείχαν και έδιναν πληροφορίες για το περιεχόμενο της θεματός μας. Ενώ, οι δευτερεύουσες πηγές που χρησιμοποιήθηκαν ήταν κυρίως βιβλία και άρθρα Ελλήνων και ξένων συγγραφέων που πραγματεύονται θέματα σχετικά με το πεδίο της έρευνάς μας, ώστε να δοθεί μια ολοκληρωμένη γνώμη για όλο το φάσμα των θεσμών της Αρχαιότητας.

Λέξεις κλειδιά: Ιερό, γυναίκες, λατρεία, οικοδομήματα, αρχιτεκτονική, αφιερώματα, θυσίες, διαβατήριες τελετές, ιέρειες.

Abstract

This thesis represents the completion of my studies at the Department of History of the Ionian University and was implemented in collaboration with my supervisor, Andreas Kapetanios. This is a research and recording paper. The theme of the work is based around the study of the Sanctuaries in their early phase and their characteristics, connecting them with the women's religious rituals. The purpose of this research paper is to determine the size and type of the political-social-religious role of the Sanctuaries and the female rituals respectively.

This research focused on the description and utilization of the sources regarding the form and evolution of the Sanctuaries after the collapse of the Mycenaean world and on their parallel connection with the female element, through religious rituals. We refer to the various worship practices, such as sacrifices, places of worship, dedications, etc. The main characteristics of the sanctuaries are emphasized, their morphology, what they served, their connection with the human element, myths and traditions. We examine and analyze in a clear and extensive manner some of the largest categories of early Sanctuaries and how they were carriers of the cultural and religious expression of our ancestors.

The preparation of this work has been based on primary and secondary sources. As primary sources, texts of ancient philosophers, historians and inscriptions that contained and gave information on the content of our subject have been used. While, the secondary sources used were mainly books and articles by Greek and foreign authors dealing with issues related to the field of our research, in order to give a comprehensive opinion on the whole spectrum of the institutions of Antiquity.

Keywords: Sanctuary, women, worship, buildings, architecture, tributes, sacrifices, passport ceremonies, priestesses.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Θεματικός άξονας της παρούσας εργασίας, είναι η μελέτη και η εξέλιξη των πρώιμων ιερών και με ποιο τρόπο έχουν συνδεθεί με τις γυναικείες τελετουργικές πρακτικές. Ως χρονικό διάστημα ορίζεται, το τέλος του μυκηναϊκού κόσμου, μέχρι την ανάδυση της κλασικής πόλης. Η εργασία περιλαμβάνει δύο σκέλη. Αυτό που θα μελετηθεί στο πρώτο σκέλος είναι η εμφάνιση, η αρχιτεκτονική και δομική εξέλιξη αυτών που αποκαλούμε «πρώιμα ιερά», όπως προέκυψαν μετά την καταστροφή του μυκηναϊκού πολιτισμού. Ενώ, το δεύτερο σκέλος εξετάζει κυρίως τη συμμετοχή των γυναικών στις θρησκευτικές τελετουργικές πρακτικές, μέσα από τη μελέτη των μεγαλύτερων ναών και εορτών της περιόδου. Στην επιλογή του θέματος με οδήγησαν προσωπικά ερωτήματα και προβληματισμοί, που αφορούν το ρόλο και τη στάση των γυναικών απέναντι στην κοινωνική και θρησκευτική ζωή της Αρχαιότητας.

Η χρονική εστίαση, από το τέλος της μυκηναϊκής εποχής μέχρι και τις αρχές της κλασικής περιόδου συνιστά μια ιστορική περίοδο πολιτικών ανατροπών και κοινωνικών ανακατατάξεων, όπου οδήγησαν στη διαμόρφωση μιας νέας θρησκευτικής ταυτότητας. Στηριζόμενη και στο βιβλίο του François de Polignac «Η γέννηση της αρχαίας ελληνικής πόλης», δηλώνεται ότι η εμφάνιση της πόλης αποτέλεσε την εδραίωση μιας λατρευτικής ενότητας. Ο Polignac, εστιάζει στις αλλαγές που διαμορφώθηκαν στον θρησκευτικό τομέα από το τέλος της Γεωμετρικής εποχής έως τις αρχές της Αρχαϊκής, δίνοντας έμφαση στη σημασία των ιερών και καταλήγοντας, πως ο 8ος αιώνας αποτέλεσε την στιγμή εμφάνισης της πόλεως, κάτι που σταδιακά συνέβαλε στην ανέγερση μνημειακών ναών.

Το ερώτημα το οποίο θα μας απασχολήσει ιδιαίτερα στο πρώτο σκέλος της εργασίας είναι. **Γιατί όμως πρώιμα ιερά;** Η απάντηση είναι ότι, μ' αυτά που ονομάζουμε πρώιμα ιερά, συνδέονται οι διαδικασίες ανάδυσης της πόλεως. Η διαδικασία αποδόμησης του μυκηναϊκού κόσμου, μέχρι τη γέννηση της πόλεως, η τελετουργία, οι πρακτικές που σχετίζονται με τη θρησκεία και το γεγονός ότι οι άνθρωποι συγκεντρώνονταν σε μεγάλες εορτές, σε ένα συγκεκριμένο τόπο, πραγματοποιώντας συγκεκριμένες τελετουργικές πρακτικές, μπορούσαν να προσδιορίσουν τον εαυτό τους ως συλλογικότητες. Η σχέση των πρώιμων ιερών, με

τη γυναικεία πραγματικότητα πηγάζει από το γεγονός ότι τα περισσότερα ιερά της πρώιμης περιόδου ήταν αφιερωμένα σε γυναικείες θεότητες (Δήμητρα, Ήρα κ.α.).

Η εργασία αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο αποτελεί μια παρουσίαση του μορφολογικού και λειτουργικού χαρακτήρα του ιερού, όπως διαμορφώθηκε μετά την πτώση του μυκηναϊκού κόσμου. Γίνεται αναφορά στη χρήση των ιερών. Με ποιο τρόπο τα ιερά αποτελούσαν ειδικούς χώρους για την εξυπηρέτηση των τελετουργικών και θρησκευτικών αναγκών των αρχαίων Ελλήνων. Αναδεικνύονται τα κύρια χαρακτηριστικά και η ποικιλομορφία που τα χαρακτήριζε ως προς την αρχιτεκτονική, τη χωρική και τη χρονική τους εξέλιξη, την υλική τους διάσταση, καθώς επίσης και τους λατρευτικούς κανόνες που ακολουθούσαν οι πιστοί μέσα σ' αυτά. Οι μελετητές, τα έχουν ταξινομήσει σε διάφορες κατηγορίες, όπως είναι τα μεγάλα και τα μικρά ιερά, τα εξωαστικά ιερά, τα πανελληνία ιερά. Θα παρουσιάσουμε ορισμένες από αυτές τις κατηγορίες και τα αντίστοιχα παραδείγματά τους. Με τα κατάλοιπα που άφησε πίσω του ο μυκηναϊκός πολιτισμός, έχουμε την οργάνωση της πόλης- κράτους και την ανάδυση των πρώτων ναών, έτσι αρχίζει να αναφαίνεται ένα έντονο στοιχείο θρησκευτικότητας, συμβάλλοντας παράλληλα και στην ανάπτυξη των πρώτων μεγάλων θρησκευτικών κέντρων στον ελλαδικό χώρο.

Το δεύτερο κεφάλαιο εστιάζει στις μεγάλες γυναικείες τελετουργικές πρακτικές. Επισημαίνεται με εκτενή τρόπο η σχέση της γυναίκας στην αρχαιότητα με τη θρησκεία και πως αυτή διαμορφώθηκε μέσα από τη συμμετοχή της στις μεγάλες εορτές. Κρίθηκε απαραίτητο, να παρουσιαστούν επιμέρους εορτές, όπου η γυναικεία παρουσία είχε πρωταγωνιστικό ρόλο, μεταξύ άλλων η γιορτή των Θεσμοφορίων, των Αρρηφορίων και των Καλλυντηρίων. Θα περιγράψουμε το ρόλο της γυναίκας στα πλαίσια του οίκου και της γενικότερης ανδροκεντρικής και πατριαρχικής κοινωνίας, στην οποία γεννιόταν και μεγάλωνε. Ενώ, τονίζεται και η πολύτιμη συνεισφορά των γυναικών στις νεκρώσιμες τελετές, όπου αναλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος της νεκρώσιμης ακολουθίας, μεταξύ άλλων φρόντιζαν για το θρήνο, την πλύση και προετοιμασία του νεκρού. Η συμμετοχή τους σ' αυτές τις τελετουργίες τους ασκούσε θετική επιρροή στην ανάπτυξη του αισθήματος της ταυτότητας και της κοινότητας.

Το τρίτο κεφάλαιο περιλαμβάνει το μεγάλο φάσμα της λατρείας των θεοτήτων. Παρατίθενται και αναλύονται ορισμένες από τις μεγαλύτερες θεότητες του αρχαίου ελληνικού πάνθεου. Πραγματοποιείται ξεχωριστή αναφορά στη λατρεία της

Έφρας, όπου εξετάζονται η φύση και τα χαρακτηριστικά της λατρείας της, κάνοντας μια εκτενή περιγραφή στο Ηραίο του Άργους και της Ολυμπίας. Μια άλλη εξίσου σημαντική θεότητα που είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το γυναικείο στοιχείο είναι η Άρτεμη. Θεά του κυνηγιού και προστάτιδα των παιδιών και των εφήβων, εξετάζουμε τις διάφορες τελετές προς τιμήν της, όπως η τελετή της Αρκτείας στην Βραυρώνα και της Άρτεμης Ορθίας στη Σπάρτη. Οι γυναίκες πέρα από γυναικείες θεότητες λάτρευαν και ανδρικές όπως ήταν η λατρεία του Διονύσου. Θα αναφερθούμε στην συμμετοχή της γυναίκας στο διονυσιακό κύκλο και θα περιγράψουμε δύο από τις γνωστότερες διονυσιακές εορτές με γυναικεία συμμετοχή τα Λήνια και τα Ανθεστήρια.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο, γίνεται μνεία στις ιέρειες, στις λειτουργίες και στις εξουσίες που αναλάμβαναν. Μέσα από το συγκεκριμένο κεφάλαιο θα διερευνηθεί αυτό που ονομάζουμε γυναικεία ιεροσύνη, μέσω του πρωταγωνιστικού τους ρόλου στα θρησκευτικά δρώμενα της αρχαιότητας και θα σκιαγραφηθούν οι αρμοδιότητες και οι λειτουργίες που επιτελούσαν, ενώ παράλληλα θα αναφερθούμε και στις σχέσεις των ιερειών με τους άνδρες ιεουργούς.

Με την ολοκλήρωση των επιμέρους κεφαλαίων αναλύονται τα συμπεράσματα της μελέτης. Προσπαθώ να δώσω έμφαση πως μέσα από την ίδρυση και την εξέλιξη των πρώιμων ιερών, δημιουργήθηκε και αναγνωρίστηκε η συμμετοχή των γυναικών στις μεγάλες θρησκευτικές τελετουργίες της αρχαιότητας. Οι τελετουργικές πρακτικές με τη συμμετοχή των γυναικών μαρτυρούν την σπουδαία και σημαντική παρουσία τους στα πολιτικο- κοινωνικά γεγονότα της αρχαιότητας. Μελετώντας έτσι τα ιστορικά κείμενα μπορούμε να διαμορφώσουμε μια ολοκληρωμένη άποψη σχετικά με τη διαδρομή των γυναικών, στο πέρασμα των αιώνων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΠΡΩΙΜΩΝ ΙΕΡΩΝ

1.1 Η ίδρυση του Ιερού.

Μέσα από τη συγγραφή του παρόντος κεφαλαίου, παρουσιάζεται η εξέλιξη των πρώιμων ιερών, ανάμεσα στο χρονικό διάστημα από την πτώση του μυκηναϊκού πολιτισμού (11^{ος} αι.), μέχρι και τις αρχές της κλασικής περιόδου (6^{ος} αι.). Στα πλαίσια του θέματος, γίνεται αναφορά σε ορισμένες από τις βασικές έννοιες παραθέτοντας τα στοιχεία εκείνα που είναι ικανά να δώσουν στον αναγνώστη μια πλήρη εικόνα για τον τρόπο οργάνωσης των ιερών κατά τον 11^ο- 6^ο αιώνα, αλλά και την εξέλιξή τους μέσα στο χρόνο, περιγράφοντας μερικές από τις κυριότερες κατηγορίες των ιερών. Ενώ, παράλληλα, αναλύονται οι κανόνες που όφειλαν να ακολουθούν οι πιστοί στον χώρο λατρείας. Το κεφάλαιο βασίζεται περισσότερο στην επεξεργασία βιβλιογραφικών πηγών.

Είναι απαραίτητο να έχουμε ως χρονικό άξονα της δημιουργίας της πόλης, το διάστημα μεταξύ 11^{ου}- 8^{ου} αιώνα π. Χ., με τη δημιουργία της να συμβάλει σε αλλαγές στον τομέα της θρησκείας. Για να γίνει αντιληπτό, απαιτείται το περιεχόμενο βασικών όρων, ώστε να πραγματοποιηθεί με σαφήνεια η συγγραφή του κεφαλαίου. Ο όρος «Ιερό», μορφολογικά παραπέμπει κατά βάση σε έναν υπαίθριο χώρο, όπου επιτυγχάνεται η πνευματική επικοινωνία του Θεού και των πιστών. Τα ιερά θεωρούνταν χώροι που ανήκαν στο Θεό και μόνο αυτός είχε τη δικαιοδοσία σε αυτούς. Από πολύ νωρίς, παρατηρούνται υπαίθριες τελετουργίες, αλλά και τελετουργίες σε κλειστούς χώρους (άδυτο). Κατά βάση χτιζόταν σε περιοχές όπου υπήρχε έντονο το θεϊκό στοιχείο, γι' αυτό και σταδιακά αποτέλεσαν τον πυρήνα διαμόρφωσης του συλλογικού πνεύματος, οδηγώντας στην ανάδυση της πόλης-κράτους.

Από τον 8^ο αι. και μετά ο ελληνικός πολιτισμός εξαπλώνεται σε ολόκληρη τη λεκάνη της Μεσογείου και οι πόλεις- κράτη ανταγωνίζονται οι μία την άλλη, χτιζοντας ναούς, θέατρα κ.α. Σε κάθε πόλη- κράτος υπήρχε και μια πολιούχος θεότητα, στην οποία ήταν αφιερωμένο το ιερό. Ο Polignac (1984), προχωράει σε μια

γενική εκτίμηση, οι άνθρωποι της αρχαϊκής εποχής θέλησαν να συνδεθούν με την ένδοξη μυκηναϊκή εποχή, ώστε να παγιωθεί η εξουσία τους στο παρόν.

Πέρα από την θρησκευτική τους σημασία τα ιερά διέθεταν και μια κοινωνική, πολιτική, συμβολική και στρατιωτική σημασία. Μπορούσαν να αποτυπώσουν το πόσο ισχυρή ήταν μια πόλη και πόσο πλούτο διέθετε. Στις περιπτώσεις που κάποιοι καταδιώκονταν ή απειλούνταν, ο χώρος του ιερού μπορούσε να αποτελέσει χώρο ασύλου και ο ικέτης ήταν προστατευμένος από οποιαδήποτε μορφή βίας. Υπήρχαν ιερά που χρησιμοποιήθηκαν ως άσυλα και σ' αυτό έπαιζε ρόλο η τοποθεσία στην οποία βρισκόταν. Υπάρχουν πληροφορίες για τη λειτουργία ιερών ως άσυλα στη Λακωνία, όπως ήταν για παράδειγμα το ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου στη Σπάρτη. Ορισμένα ιερά λειτούργησαν, ως χώροι συνάντησης και συνεστίασης για μια μεγάλη μερίδα ανθρώπων. Εκεί τελούνταν τα λεγόμενα συμπόσια, τα οποία απαρτιζόταν μόνο από άνδρες και είχαν ως στόχο την ψυχαγωγία και την κοινωνικοποίηση των παρευρισκόμενων, οι γυναίκες συμμετείχαν μόνο στο κομμάτι της διασκέδασης. Ενώ, υπήρχαν ιερά που η χρήση τους ήταν ως χώροι αποθήκευσης πολύτιμων μετάλλων ή αντικειμένων. Ένας από τους λόγους που μπορούσε να ιδρυθεί ένα ιερό ήταν για να αποδοθεί στο θεό ευγνωμοσύνη που συνέβαλε στην αντιμετώπιση κάποιας μάχης για τη σωτηρία μιας πόλης ή βοήθησε στην αντιμετώπιση κάποιας αρρώστιας, ενώ υπήρχαν και περιπτώσεις, όπου μπορούσε να το ζητήσει ο ίδιος ο θεός μέσω κάποιου οράματος.

Βασικό συστατικό των ιερών ήταν ο βωμός, ο οποίος χρησίμευε για τις θυσίες, διέθετε ένα είδος περιβόλου που οριοθετούσε τον ιερό χώρο και στο χώρο του ιερού υπήρχε το άγαλμα της τιμώμενης θεάς. Ο βωμός στα ιερά βρισκόταν εκτός του ναού και αποτελούσε την κορωνίδα της ιεροπραξίας. Τα ιερά που βρισκόταν εκτός του άστεως λειτουργούσαν και σαν τοπόσημα για να οριοθετήσουν την επικράτειά τους σε σχέση με τις γειτονικές πόλεις. Ο χώρος που επιλεγόταν για να τοποθετηθεί ένα ιερό, λαμβάνονταν υπόψη ορισμένες φορές και από τη φύση της εκάστοτε θεότητας. Εξίσου σημαντικός παράγοντας για την επιλογή ενός ιερού ήταν και το φυσικό περιβάλλον. Για παράδειγμα, η Αθηνά σε ακροπόλεις, ο Ποσειδώνας κοντά σε θάλασσα, η Δήμητρα συνήθως λατρευόταν έξω από το κέντρο, λόγω και του αγροτικού στοιχείου της λατρείας της.

Η λειτουργική χρήση του ιερού φαίνεται από δύο παραμέτρους από το ότι αποτελούσε ένα δώρο για την τιμώμενη θεότητα, το οποίο ήταν αφιερωμένο από το σύνολο της κοινότητας και από την άλλη θεωρούνταν ένας ακίνδυνος χώρος για τη προστασία του λατρευτικού αγάλματος της θεάς και των προσφορών. Ένα μεγάλο κομμάτι σύνδεσης των ιερών με το ανθρώπινο και το θεϊκό στοιχείο αποτελούσαν και οι θυσίες, καθώς ήταν η κυριότερη μορφή εκδήλωσης της λατρείας προς τους θεούς. Ανώτατος θρησκευτικός άρχων, ήταν ο άρχων βασιλεύς¹, ο οποίος με βάση τα καθήκοντά του ήταν υπεύθυνος για την τέλεση των θυσιών και των εορτών. Η πιο διαδεδομένη μορφή θυσιών ήταν οι αιματηρές, με θύμα συνήθως ένα βόδι, ορισμένες όμως φορές χρησιμοποιούνταν και άλλα ζώα όπως πρόβατα, γίδες, χοίροι, τα οποία θανατώνονταν και στη συνέχεια καίγονταν στο βωμό, ο καπνός ανέβαινε στους θεούς και η τελετουργική αυτή θανάτωση ενός ζωντανού γέμιζε τους συμμετέχοντες με θαυμασμό. Η ιερή αυτή πράξη όταν τελούνταν με επιτυχία οι θεοί έπρεπε να είναι ευτυχισμένοι, το ίδιο και οι θνητοί. Πέρα από τις αιματηρές θυσίες υπήρχαν και οι αναίμακτες στις οποίες δεν θυσιάζονταν ζώα, περιλάμβαναν συνήθως, χόες, τρόφιμα, αγροτικά προϊόντα, γλυκίσματα κ.α. Αυτά είτε τα έριχναν μέσα στο βωμό είτε τα εναπόθεταν σε κάποιο ιερό.

Εξίσου σημαντική πράξη άσκησης λατρείας προς τους θεούς υπήρξε η παρουσία των κοσμημάτων στο χώρο των ιερών, πράξη που δηλώνει την έγκριτη ευγνωμοσύνη και την εξασφάλιση της εύνοιας από τους θεούς. Τα κοσμήματα που εισάγονταν στα ιερά αποτελούν κτήμα της θεότητας. Κατά κύριο λόγο αποτελούσαν αφιερώματα των γυναικών, επιδεικνύοντας έτσι και το μέγεθος του πλούτου τους. Η παρουσία λοιπόν, των κοσμημάτων στα ιερά αποδεικνύει και ένα μερίδιο συμμετοχής γυναικών στο τελετουργικό γίνεσθαι. Η πολύτιμη προσφορά κοσμημάτων προς τη θεότητα ενίσχυε τη θέση και το γόητρο του ιερού.

Η σημασία της θρησκευτικότητας ήταν ιδιαίτερα σημαντική για την αρχαία ελληνική κοινωνία και τα ιερά αποτελούσαν την κύρια πηγή της και τη βασική προϋπόθεση για να καταστεί μια πόλη ευνοούμενη. *[Ηρόδοτος 8.144.9-14 Πολλά τε γὰρ καὶ μεγάλα ἐστὶ τὰ διακωλύοντα ταῦτα μὴ ποιέειν μηδ' ἦν ἐθέλωμεν· πρῶτα μὲν καὶ μέγιστα τῶν θεῶν τὰ ἀγάλματα καὶ τὰ οἰκήματα ἐμπεπρησμένα τε καὶ συγκεχωσμένα,*

¹ Αν. Βλαχόπουλος, *“Αρχαία Αθήνα και Αττική- Τοπογραφία του άστεως και της χώρας”*, Εκδοτικός οίκος Μέλισσα, 2010, σελ. 62.

τοῖσι ἡμέας ἀναγκαίως ἔχει τιμωρέειν ἐς τὰ μέγιστα μᾶλλον ἢ περ ὁμολογέειν τῶ ταῦτα ἐργασαμένῳ].

Αξίζει να παρατηρήσουμε, ότι το μεγαλύτερο εύρος των ιερών τοποθετούνταν σε καίριες θέσεις, σε περιοχές όπου ευνοούνταν από το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα ή διέθεταν πλούσια κοιτάσματα σε μέταλλα, όπως ήταν η Ισθμία, το Σούνιο. Ο Polignac, επισημαίνει πως ορισμένες ιερές τοποθεσίες, εντάχθηκαν στην εκάστοτε κοινότητα και στη θέση τους ανεγέρθηκαν ιερά, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη ισχυρών κέντρων λήψης αποφάσεων, των πόλεων.

1.2 Κυριότερες κατηγορίες ιερών.

Τα ιερά έδιναν το στίγμα ενός επιπέδου οργάνωσης των πόλεων και η εμφάνισή τους οδήγησε σε μια ευρύτερη μορφή κοινωνικής ενσωμάτωσης. Η ανέγερση, η εκμετάλλευση και η διαχείριση ενός ιερού ήταν θέμα μείζονος σημασίας για μια πόλη. Υπάρχουν ενδείξεις για ανταγωνισμό μεταξύ των πόλεων, καθώς οι ναοί αποτελούσαν σύμβολα πλούτου και πίστης. Οι αρχαιολογικές ανασκαφές, έφεραν στο φως πληθώρα αρχαίων ιερών², γεγονός που μαρτυρεί το πόσο σημαντικό ρόλο έπαιζε η θρησκεία για τους αρχαίους Έλληνες. Η αλλαγή στην πολιτική και κοινωνική οργάνωση, ιδιαίτερα τον 9^ο- 8^ο αι. π. Χ. υποδηλώνεται και από την εμφάνιση μεγάλων και οργανωμένων ιερών. Ήδη από τον 10^ο αι. παρατηρούνται φαινόμενα άσκησης λατρείας, όπως στο ιερό της Αρτέμιδος Μουνιχίας³.

Στην Αρχαία Ελλάδα, τα Ιερά εξυπηρετούσαν την ανάγκη των ανθρώπων για επικοινωνία με το θείο. Ανάλογα με τη χωρική τους υπόσταση, διακρίνονταν σε δύο βασικές κατηγορίες, στα αστικά ιερά, που βρισκόταν εντός των ορίων της πόλεως και στα εξωαστικά ιερά, που ήταν υπαίθρια ιερά, τα οποία είτε βρισκόταν στα όρια της πόλης, είτε σε μικρή απόσταση από αυτή. Πολλά από αυτά που θα μελετήσουμε χαρακτηρίζονται από ποικιλομορφία ως προς την μορφολογία, τη θέση τους, γι' αυτό το λόγο οι μελετητές τα έχουν ταξινομήσει σε διάφορες κατηγορίες, όπως είναι τα εξωαστικά ιερά, τα πανελλήνια ιερά, τα αγροτικά ιερά. Σύμφωνα με την ξένη

² B. Zaidman – P. Pantel, ‘*Η Θρησκεία στις Ελληνικές Πόλεις της Κλασικής Εποχής*’, μτφρ. Κ. Μπούρας, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2004, σελ. 23.

³ Αν. Βλαχόπουλος, ο. π., σελ. 64.

βιβλιογραφία, μπορούμε να διακρίνουμε πέντε όρους, οι οποίοι περιγράφουν τα ιερά ανάλογα με τη θέση τους: *Urban, sub- urban, peri- urban, extra- urban και territorial sanctuaries*⁴.

Εξωαστικά ιερά:

Η πρώτη κατηγορία που θα εξετάσουμε είναι τα **εξωαστικά ιερά**. Διακρίνονται σε δύο κατηγορίες, στα καθαρά εξωαστικά και στα περιαστικά ιερά. Για το εξωαστικό ιερό χρησιμοποιείται ο όρος *extra- urban*. Τα καθαρά εξωαστικά ιερά, βρισκόταν μακριά από κατοικημένους τόπους. Η ονομασία τους μαρτυρά ότι, η γεωγραφική τους θέση βρισκόταν εκτός των ορίων της πόλεως και τις περισσότερες φορές οριοθετούσε τα σύνορα της χώρας. Τις περισσότερες φορές ήταν τοποθετημένα κοντά σε ένα δάσος, σε λόφους ή στην άκρη μιας πεδιάδας και θεωρούνταν ένα είδος γεωγραφικού συνόρου. Αποτελούσαν το σύμβολο κυριαρχίας μιας πόλης. Ο χαρακτήρας τους ήταν ενωτικός με κυρίαρχο στοιχείο την πίστη. Αυτό διαπιστώνεται από την τέλεση της γιορτής του τιμώμενου Θεού, όπου ήταν μια ευκαιρία για τους κατοίκους των δύο πόλεων που βρισκόταν το ιερό, να έρθουν σε επαφή, να διασκεδάσουν, να επικοινωνήσουν.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα εξωαστικών ιερών, αποτελούσαν το ιερό του Ποσειδώνα στην Ισθμία, το οποίο κυριάρχησε ως εμπορικό και πολιτικό σημείο συνάντησης μεταξύ περιοχών, από τον 10^ο αιώνα. Είναι ένας από τους πρωιμότερους μνημειακούς ναούς που χτίστηκε το πρώτο μισό του 7^{ου} αι.⁵. Το ιερό απέχει περίπου 16χλμ. από την πόλη της Κορίνθου και ο οδικός και θαλάσσιος άξονας, συνδέει την Πελοπόννησο με τα ΒΑ. Στην διάρκεια των περσικών πολέμων ο ναός κάηκε και ανοικοδομήθηκε στην ίδια θέση το 460 π. Χ., αρκετοί τον ταυτίζουν με τον ναό του Δία στην Ολυμπία, μόνο που έχει μικρότερο στυλοβάτη. Επίσης, ο ναός του Ποσειδώνα στην περιοχή του Σουνίου, βρίσκεται σε μια περιοχή υψίστης στρατηγικής και εμπορικής θέσης και απέχει περίπου 69 χλμ. από την πόλη της Αθήνας. Στην περιοχή του Σουνίου, εκτείνεται ο οικισμός και το ιερό, που αποτελούν μια από τις οικιστικές ενότητες, οι οποίες απαρτίζουν το δήμο του Σουνίου. Ακόμα

⁴ Γ. Φασούλας, ‘‘ Το ζήτημα των εξωαστικών ιερών και η δημιουργία πολιτικής ταυτότητας ’’, 2016, σελ. 6. <https://www.academia.edu/>.

⁵ R. Neer, ‘‘ Τέχνη και Αρχαιολογία του ελληνικού κόσμου ’’, μτφ Αντουανέτα Καλλέγια, Ινστιτούτο Καρδαμίτσα, Αθήνα 2018, σελ. 127.

ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εξωαστικού ιερού είναι το Ηραίο του Άργους. Το ιερό ελεγχόταν από τους Αργείους και δέσποζε σε όλη την αργολική πεδιάδα. Ενώ, ο ναός της Αρτέμιδος Βραυρώνας στην Αττική, αποτελούσε σύνορο και δήλωνε τον έλεγχο της περιοχής από τους Αθηναίους. Τα εξωαστικά ιερά, λειτουργούσαν σαν ένα είδος φρουρίου.

Για το χαρακτήρα των εξωαστικών ιερών έχει προχωρήσει σε εκτενή αναφορά ο Polignac, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη σημασία των εξωαστικών ιερών. Ο ίδιος επισημαίνει ότι η θέση ενός εξωαστικού ιερού θα πρέπει να εξεταστεί σε σχέση και με άλλους παράγοντες, όπως τις κοινωνικές και ιστορικές καταβολές της εποχής. Τα ιερά γενικότερα, αλλά και τα εξωαστικά ιερά ειδικότερα είχαν διττή αξία, από τη μια αποτέλεσαν την αφετηρία για την γέννηση της πόλης- κράτους και από την άλλη ήταν πυλώνες δύναμης, πολιτισμού και πίστης.

Πανελλήνια ιερά:

Η αρχαία ελληνική θρησκεία είχε χαρακτήρα πολυθεϊστικό και τελετουργικό και η λατρεία της στηριζόταν κατά κύριο λόγο στους Ολύμπιους θεούς. Ο τελετουργικός της χαρακτήρας, φαινόταν από τις γιορτές και τις θυσίες προς τιμήν των θεών, όπου οι άνθρωποι εξασφάλιζαν ένα είδος εύνοιας απέναντι στο θείο. Η εμφάνιση της πόλης- κράτους τον 8^ο αι. είναι αυτή που θα φέρει αλλαγές στο κομμάτι της θρησκείας⁶. Η κάθε πόλη- κράτος αποκτά μια πολιούχο θεότητα. Με το πέρασμα των αιώνων τα ιερά πληθαίνουν και ορισμένα συγκεντρώνουν πολίτες από διάφορες πόλεις, για να πάρουν μέρος στις θρησκευτικές εκδηλώσεις.

Κάποια από αυτά τα ιερά αναπτύχθηκαν σε σπουδαία οικοδομήματα, όπου πέρα από τα βασικά στοιχεία που διέθεταν, όπως ήταν ο βωμός, στο εσωτερικό τους διέθεταν θέατρο, ξενώνες κ.α. Πρόκειται για τα λεγόμενα *Πανελλήνια ιερά*, τα οποία αποτέλεσαν κέντρα λατρείας για όλο τον τότε γνωστό ελληνικό κόσμο και παράλληλα συνέβαλαν στη διαμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας⁷. Τα ιερά αυτά συνδύαζαν τη λατρεία μεγάλων θεοτήτων του Ολύμπιου κύκλου, όπως του Δία, του Ποσειδώνα, του Απόλλωνα και της Αθηνάς. Λειτουργήσαν και συνέβαλαν με τρόπο

⁶ B. Zaidman – P. Pantel, ο. π., σελ. 14.

⁷ B. Zaidman – P. Pantel, ο. π., σελ. 110.

ενοποιητικό και στη διαμόρφωση κοινής γλώσσας, θρησκείας, καταγωγής. Ένα χαρακτηριστικό που διέθεταν τα πανελλήνια ιερά ήταν η ύπαρξη θησαυρών⁸, που χρησίμευαν για τη στέγαση των αναθημάτων, αλλά και για να κάνουν οι πόλεις αισθητή την παρουσία και το κύρος τους.

Η Ολυμπία και οι Δελφοί αποτελούν τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα πανελλήνιων ιερών. Σ' αυτά τα ιερά συναθροίζονταν οι ελληνικές ελίτ, για την ανάδειξη του κύρους τους και των λαμπρών προσφορών στους θεούς. Στα ιερά αυτά εξωτερικεύτηκε το θρησκευτικό αίσθημα προς τους θεούς. Οι θρησκευτικές τελετές και οι αγώνες που πραγματοποιούνταν στα ιερά αυτά, αποτέλεσαν τόπο συγκέντρωσης της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας όλων των πόλεων- κρατών και πέρα από την τέλεση των τελετουργικών πρακτικών, ασκούσαν ένα είδος πολιτικής σε δημόσιο επίπεδο⁹. Για να λάβει κανείς μέρος στους αγώνες που πραγματοποιούνταν στα ιερά αυτά, απαραίτητη προϋπόθεση ήταν να έχει ελληνική καταγωγή.

Δελφοί, Ιερό του Απόλλωνα.

Ένα από τα πιο φημισμένα πανελλήνια ιερά ήταν το Ιερό του Απόλλωνα, στους πρόποδες του Παρνασσού. Η ακριβής ημερομηνία ανέγερσης του ιερού δεν είναι γνωστή, αλλά εκτιμάται σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα περίπου τον 9^ο αι. π. Χ. Η φήμη και η ισχύς που είχε δεν το καθιστούσαν μόνο ιερό πανελληνίας εμβέλειας, αλλά ήταν και ένα μαντείο παγκοσμίου φήμης. Μια από τις κύριες λειτουργίες του ιερού ήταν ως μαντείο και μπορούσαν να το επισκεφτούν απλοί πολίτες, μέχρι πολιτικές φυσιογνωμίες, για να λάβουν απαντήσεις σε ζητήματα που τους απασχολούσαν¹⁰. Το ιερό του θεού Απόλλωνα, λόγω και του μαντείου που διέθετε συγκέντρωνε μεγάλη προσέλευση κόσμου, πέρα από τα σύνορα της

⁸ R. Neer, ο. π., σελ. 193.

⁹ Π. Βαλαβάνης, *“Οι αρχαίοι Έλληνες και η πανελλήνια συνείδηση στα μεγάλα Ιερά”*, Εκδόσεις Ευρασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, σελ. 52.

¹⁰ Matthew Dillon, *“Προσκυνητές και ιερά προσκυνήματα στην Αρχαία Ελλάδα”*, μτφ Γιώργος Κουσούνελος, Εκδόσεις Ενάλιος, Αθήνα 2001, σελ. 144-145.

Φωκίδας¹¹. Εκτός του ναού βρισκόταν το πρόπυλο, το θέατρο, τα αναθήματα και οι θησαυροί¹².

Στο μαντείο, βρισκόταν και προφήτεψε η Πυθία, η οποία ήταν ιέρεια του Απόλλωνα, νεαρή παρθένα αριστοκρατικής καταγωγής και ο λόγος της είχε ιερή διάσταση. Ο μύθος του Διοδώρου, θέλει το μαντείο να ανακαλύφθηκε από γίδες, γι' αυτό και συνήθιζαν να θυσιάζουν τέτοια ζώα. Η ιστορία του, γύρω από το δελφικό χάσμα και τις αναθυμιάσεις, βρίσκει αρκετούς συγγραφείς να μη συμφωνούν με τις απόψεις του Διοδώρου. Η εικόνα που έχει επικρατήσει στην κοινή αντίληψη, οφείλεται στο Λατίνο συγγραφέα Λουκανό¹³, όπου παρουσιάζει την Πυθία να βρίσκεται στο άδυτο του ναού, να κάθεται επάνω σε ένα χρυσό τρίποδο και να εισπνέει τις αναθυμιάσεις, οι οποίες έβγαιναν από μια σχισμή και μ' αυτό τον τρόπο να έρχεται σε εκστασιασμό¹⁴. Εντός του ναού βρισκόταν δύο πηγές, η Κασσωτίς πηγή, όπου το νερό της το έπινε η Πυθία και η Κασταλία πηγή, όπου με το νερό της πηγής αυτής έπρεπε να καθαριστούν οι επισκέπτες. Τα επόμενα χρόνια η Πυθία αντικαταστάθηκε από μια άλλη γυναίκα μέσης ηλικίας.

Πέρα από το τελετουργικό κομμάτι, στους Δελφούς διεξαγόταν και αθλητικοί αγώνες τα λεγόμενα *Πύθια*. Οι πυθικοί αγώνες γινόταν κάθε τέσσερα χρόνια, στο τρίτο έτος της Ολυμπιάδας. Παράλληλα, με τους αθλητικούς αγώνες διεξαγόταν και μουσικοί αγώνες. Στους αγώνες μπορούσαν να λάβουν μέρος, όσοι ήταν ελεύθεροι Έλληνες με πολιτικά δικαιώματα.

Το ιερό της Ολυμπίας.

Στη δυτική Πελοπόννησο, είναι χτισμένο το περίφημο ιερό της Ολυμπίας. Το ιερό αποτελεί αφιέρωμα στο θεό Δία. Η Ολυμπία βρίσκεται σε ένα καταπράσινο και εύφορο σημείο, στη συμβολή δύο ποταμών του Αλφειού και του Κλαδέου. Στους πρόποδες του Κρονίου λόφου, το διάστημα μεταξύ 10^{ου}-9^{ου} αι., π. Χ, διαμορφώνεται

¹¹ Gruben G., *Ίερά και ναοί των Αρχαίων Ελλήνων*’, μτφ Ακτσέλη Δήμητρα, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 2015, σελ. 80.

¹² B. Zaidman – P. Pantel, ο. π., σελ. 63.

¹³ Matthew Dillon, ο. π., σελ. 145- 146.

¹⁴ Gruben G., ο. π., σελ. 80.

το ιερό άλσος που υπήρχε στην περιοχή, η λεγόμενη Άλτης. Η Άλτης λέγεται ότι ήταν γεμάτη με πολλά δέντρα, όπως αγριελιές, πεύκα, πλατάνια κ.α. Με το πέρασμα των αιώνων, η περιοχή της Ολυμπίας εξελίχθηκε από ένα περιφερειακό λατρευτικό κέντρο, σε ένα πανελλήνιο κέντρο, με σπουδαίο αθλητικό υπόβαθρο του τότε γνωστού κόσμου, σ' αυτό συνέβαλε και η τοποθεσία της. Οι μύθοι με τον Πέλοπα και τον Αλφειό δηλώνουν τους ισχυρούς δεσμούς του ιερού με την Ανατολή και την Δύση.

Σύμφωνα με την αρχαία παράδοση, τον 11ο αιώνα π. Χ. στην ευρύτερη περιοχή της Ολυμπίας να εγκαθίστανται οι Αιτωλοί¹⁵, με αποτέλεσμα να κτίζονται νέοι οικισμοί και να ιδρύονται ιερά, τότε πιθανότατα να ξεκίνησε και η λατρεία του Δία στην περιοχή. Στην αρχή, στον χώρο του ιερού δεν υπήρχαν οικοδομήματα, παρά μόνο ένας περίβολος και οι βωμοί για τις θυσίες. Σταδιακά, άρχισαν να χτίζονται οικοδομήματα, ώστε να εξυπηρετήσουν διοικητικές ανάγκες και να υπηρετήσουν τη λατρεία. Κατά την πρώιμη αρχαϊκή εποχή, ιδρύθηκαν τα πρώτα κτήρια του ιερού. Σύμφωνα με ιστορικές πηγές, την ίδια περίοδο ξεκίνησε η μεγάλη ανάπτυξη του ιερού και το αποδεικνύουν αφιερώματα της περιόδου, τα οποία τοποθετούνταν στην ύπαιθρο, επάνω σε δέντρα ή σε βωμούς, μερικά από τα οποία ήταν όπλα, ειδώλια, λέβητες κ.α., ενώ παράλληλα, αρχίζουν να οικοδομούνται μνημειακά κτίρια.

Στην Ολυμπία, τον 8^ο αι. π. Χ. πραγματοποιήθηκε η καθιέρωση του θεσμού των Ολυμπιακών Αγώνων, το έτος 776 π. Χ¹⁶. Τελούνταν κάθε τέσσερα χρόνια στο ιερό του Διός. Στην αρχή, ήταν τοπικοί αγώνες και σταδιακά συγκέντρωναν κατοίκους των γύρω περιοχών, σύντομα όμως απέκτησαν πανελλήνιο χαρακτήρα. Στη διάρκεια τους σταματούσαν οι εχθροπραξίες.

Ο παλαιότερος ναός στο Ιερό της Ολυμπίας, χτίστηκε στις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ. και ήταν αφιερωμένος στην Ήρα. Χτίστηκε περίπου το 650 π. Χ., ήταν δωρικού ρυθμού. Βαθμιαία αρχίζουν να ανεγείρονται κι' άλλα κτίρια, όπως το Βουλευτήριο, που ήταν υπεύθυνο για θέματα που αφορούσαν τους αγώνες, το Πρυτανείο, που ήταν οι έδρα των αξιωματούχων του Ιερού.

Στην περιοχή της Ολυμπίας, στο κέντρο της Άλτεως, δέσποζε ο μεγαλοπρεπής ναός του Δία, όπου εκεί βρισκόταν ένα από τα επτά θαύματα του κόσμου, το

¹⁵ Π. Βαλαβάνης, *Ίερά και αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα*, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2004, σελ. 29.

¹⁶ Π. Βαλαβάνης, ο. π., σελ. 33.

χρυσελεφάντινο άγαλμα του θεού, έργο του γλύπτη Φειδία, όπου έδειχνε τον Δία σε καθιστή θέση. Ο ναός χτίστηκε το 470 π. Χ. από τους Ηλείους και ολοκληρώθηκε το 456 π. Χ. Αρχιτέκτονας του ναού ήταν ο Ηλείος Λίβων¹⁷. Ο ναός ήταν ο μεγαλύτερος της Πελοποννήσου και το ύψος του έφτανε τα 20μ. Ήταν δωρικός περίπτερος ναός και έχει θεωρηθεί το σήμα κατατεθέν της δωρικής αρχιτεκτονικής. Το υλικό κατασκευής του ναού ήταν τοπικός κογχυλιάτης, γκρίζος πωρόλιθος και οι μετόπες κατασκευάστηκαν από μάρμαρο της Πάρου¹⁸.

Ο ναός διαιρούνταν σε τρία κλίτη: σε πρόδομο, σηκό και οπισθόδομο και στο εξωτερικό του περιβαλλόταν από έξι δωρικούς κίονες στις στενές του πλευρές και 13 στις μακριές του. Ο πρόναος και ο οπισθόδομος είχαν κατασκευαστεί εν παραστάσι, ενώ ο σηκός βρισκόταν στη μέση του ναού και είχε άμεση επικοινωνία με τον πρόναο. Στον σηκό υπήρχε μια μεγάλη πόρτα, η οποία όταν ήταν ανοιχτή μπορούσε να αντικρίσει κανείς το άγαλμα του Δία που βρισκόταν στο βάθος του σηκού. Ο ναός υπέστη σοβαρές καταστροφές το 426 μ. Χ, όταν πυρπολήθηκε με διαταγή του Θεοδοσίου Β΄.

Το Ιερό της Ολυμπίας αποτέλεσε τον πυλώνα της θρησκευτικής και αθλητικής λατρείας, για όλη την ελληνική επικράτεια και καθόρισε την εθνική ταυτότητα αρχαίων Ελλήνων, προβάλλοντας την πολιτική σταθερότητα των ελληνικών πόλεων σταματώντας τις διενέξεις.

Αγροτικά ιερά:

Η θρησκευτική δραστηριότητα αρχίζει και εντατικοποιείται, ιδιαίτερα κατά τη γεωμετρική περίοδο (8^{ος} αι.), καθώς παρατηρείται μια άνθηση των αναθημάτων στα περισσότερα ιερά. Για την περιοχή της Αττικής, αυτό διαπιστώνεται και από τη συγκέντρωση αντικειμένων στους χώρους λατρείας, γεγονός που φανερώνει την οργάνωση ιερών και την τέλεση λατρευτικών πρακτικών. Εκτός από τα μεγάλα ιερά στα οποία αναφερθήκαμε πιο πάνω, υπήρχαν και μικρότερα ιερά, τα οποία

¹⁷ Π. Βαλαβάνης, ο. π., σελ. 53.

¹⁸ Π. Βαλαβάνης, ο. π., σελ. 53.

εντασσόταν στο πολεοδομικό σύστημα των οικισμών. Αυτά τα ιερά διέθεταν συνήθως ένα περίβολο, ένα βωμό και ένα μικρό ναΐσκο¹⁹.

Τα αποκαλούμενα *αγροτικά ιερά*, ήταν συνήθως χαρακτηριστικό αγροκτηνοτροφικών οικισμών. Χωρικά τα συναντάμε περισσότερο στις κορυφές βουνών ή σε υψώματα. Σε αυτά παρατηρήθηκε αύξηση των αναθημάτων κατά τη γεωμετρική περίοδο και χαρακτηριστικό δείγμα της λατρείας τους είναι ο Δίας. Ένα χαρακτηριστικό δείγμα τέτοιου ιερού είναι ο ναός του Δία στον Υμηττό²⁰, όπου συγκεντρώνονταν ο αγροτικός πληθυσμός των γύρω περιοχών. Λέγεται πως οι κάτοικοι συνήθιζαν να καταφεύγουν στο ναό σε περιόδους ανομβρίας, ζητώντας την παρέμβαση του θεού για βροχή στην άνυδρη περιοχή τους. Τα περισσότερα αφιερώματα στο ναό του Ομβρίου Διός προέρχονται από γυναίκες, κάτι που δηλώνει τη στενή σχέση του θεού με το γυναικείο φύλλο. Τα ιερά αυτά γνώρισαν ιδιαίτερη άνθηση των 7^ο αι. π. Χ., αλλά άρχισαν να παρακμάζουν τον 6^ο αι. π. Χ. Στα αγροτικά ιερά αφιερώνονταν δώρα των εποχών που αποκαλούνταν *ωραία*, αυτά ήταν συνήθως τρόφιμα, όπως κρασί, ψωμί, γάλα, ελιές.

Θεραπευτικά ιερά:

Πολλές φορές, οι χώροι λατρείας ήταν και χώροι ίασης, όπως για παράδειγμα συνέβαινε στα ιερά του Ασκληπιού²¹. Η θέση ίδρυσης των Ασκληπιείων συνήθως βρισκόταν μακριά από το άστυ. Η ύπαρξη μιας πηγής ή ενός ποταμού, αποτελούσε βασική παράμετρο για την ίδρυση τέτοιου ιερού, καθώς υπήρχε η αντίληψη ότι το νερό έχει θεραπευτικές ιδιότητες. Οι χώροι λατρείας που σχετιζόταν με την ίαση αποκτούσαν τοπικό χαρακτήρα, όπως ήταν το Ασκληπιείο της Αθήνας, της Επιδαύρου. Στο περίβολο του ιερού υπήρχαν συνήθως κρήνες με νερό, οι οποίες δεν ήταν απαραίτητες μόνο για την τελετουργική διαδικασία, αλλά χρησίμευαν και για καθημερινές ανάγκες.

Η τοποθεσία τους βρισκόταν συνήθως σε όμορφα άλση με κρυστάλλινα νερά, διέθεταν ιαματικά λουτρά, θέατρα. Η γεωγραφική τους θέση, επιδρούσε θεραπευτικά

¹⁹ Αν. Βλαχόπουλος, ο. π., σελ. 71.

²⁰ Αν. Βλαχόπουλος, ο. π., σελ. 71.

²¹ Matthew Dillon, ο. π., σελ. 132- 133.

για τους ασθενείς και σε συνδυασμό με την θεραπευτική τέλεση είχαν το απαιτούμενο αποτέλεσμα. Οι άνθρωποι πραγματοποιούσαν μεγάλα ταξίδια για να φτάσουν στα ιερά Ασκληπιεία, ώστε να λάβουν τη θεραπεία τους. Ορισμένα θεραπευτικά ιερά αναδείχθηκαν σε κέντρα πολιτισμού, όπως το Μεσσηνιακό Ασκληπιείο. Οι εορτές που τελούνταν προς τιμήν του Ασκληπιού όριζαν και μια συγκεκριμένη ενδυμασία. Ο θεός Ασκληπιός παριστάνεται ντυμένος στα λευκά, όπως ακριβώς και οι ικέτες που επιδιώκουν τη θεραπεία τους²².

Βασική μέθοδος θεραπείας των πιστών που ασκούσαν στα Ασκληπιεία-θεραπευτικά κέντρα της αρχαιότητας ήταν η διαδικασία της *εγκοίμησης* των ικετών στο άβατο, όπου ο πιστός ήταν ξαπλωμένος πάνω στο δέρμα ζώου. Η τελετουργία αυτή αποτελούσε το αποκορύφωμα της επίσκεψής τους περιμένοντας ένα θεραπευτικό όνειρο ή ένα όραμα από το θεό. Την επόμενη ημέρα οι ασθενείς περιέγραφαν στους ιερείς το όνειρο που είδαν στον ύπνο τους και ανάλογα με αυτό που είδαν τους δινόταν η απαραίτητη αγωγή για να ακολουθήσουν, εάν ο ασθενής δεν είχε ήδη θεραπευτεί.

Στήλη με χαραγμένο ίαμα. Βρέθηκε στο Ασκληπιείο της Λεβήνας στην Κεντρική Κρήτη. Έκδ. IC I xvii 9. M. Guarducci, L' Epigrafia Greca dalle origini al tardo impero, Roma 1987, 305.

Δήμανδρον Καλάβιος Γορτύνιον ισ[χι]-

[α]λγικὸν γενόμενον προσέταξε ἀπο[μο]-

λὲν ἐς Λεβήναν ὅτι θεραπεύσειν· αἰ[ψα]

δ' εὐθόνητα ἔταμε καθ' ὕπνον χύγιγῃς ἐ[γέ]-νετο.

²² Matthew Dillon, ο. π., σελ. 259.

1.3 Η Πρώιμη περίοδος του Ιερού.

Η πτώση του λαμπρού μυκηναϊκού πολιτισμού συντελέστηκε περίπου το 1200 π. Χ. και πρόκειται ίσως για τη μεγαλύτερη κρίση που γνώρισε ποτέ η περιοχή του Αιγαίου. Μετά την κατάρρευση των ανακτόρων, η Ελλάδα διαιρέθηκε σε μικρά βασίλεια. Ο όρος, qa-si-re-u (βασιλεύς)²³, που αναγράφεται σε πινακίδες της Γραμμικής Β', πρόκειται για έναν ανώτερο αξιωματούχο, ο οποίος διαδέχθηκε τον άνακτα και ίσως ήταν ο ηγέτης ενός ημιαυτόνομου οικισμού, ο οποίος θα πρέπει να ήταν επιφορτισμένος με ιερατικά καθήκοντα. Η περίοδος αυτή έχει ονομαστεί από τους ξένους ιστορικούς ως «Σκοτεινοί αιώνες» (the dark ages)²⁴. Ο όρος αυτός φαίνεται να χρησιμοποιούνταν περισσότερο από τους ιστορικούς στο παρελθόν λόγω και της γενικότερης εικόνας αυτής της περιόδου, που χαρακτηριζόταν από φτώχεια, παρακμή, εσωστρέφεια, απομόνωση. Περιλαμβάνει το μεσοδιάστημα ανάμεσα στην κατάρρευση του Μυκηναϊκού Πολιτισμού, γύρω στο 1200 π. Χ. και στην ελληνική Αρχαϊκή Περίοδο, γύρω στο 800 π. Χ.

Οι Σκοτεινοί αιώνες συνοδεύτηκαν από μια διαδικασία έντονων αλλαγών. Η περίοδος αυτή είναι γνωστή και με άλλες ονομασίες όπως «ομηρική εποχή», «γεωμετρική εποχή», λόγω και των αλλαγών που σημειώνονται στην κεραμική, είναι η εποχή του σιδήρου. Τα αίτια της κατάρρευσης των ανακτόρων είναι αμφίρροπα. Ορισμένοι μελετητές πιστεύουν ότι οφείλεται στην εισβολή νέων πληθυσμών, όπως ήταν η κάθοδος των Δωριέων, ενώ άλλοι φαίνεται να ισχυρίζονται ότι η αποδόμηση οφείλεται σε κάποιες εσωτερικές συγκρούσεις μεταξύ των ηγεμόνων, είτε στην εξάπλωση κάποιας επιδημίας είτε σε κάποια φυσική καταστροφή. Όσα έχουν γραφτεί για το τέλος του μυκηναϊκού κόσμου αποτελούν υποθέσεις και δεν κρύβουν μια βασική αιτία πίσω από την κατάρρευσή του.

Η μετάβαση στη νέα εποχή έφερε μια περίοδο ριζικών αλλαγών σε ότι αφορά τον οικονομικό και κοινωνικό τομέα. Η εποχή χαρακτηρίζεται από την πτώση της εποχής του χαλκού και τη γέννηση της εποχής του σιδήρου. Τον 11^ο αι. π. Χ. υπάρχει μια γενικότερη πτώση του βιοτικού και δημογραφικού επιπέδου. Διαπιστώνεται

²³ Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν, *“Αρχιτεκτονική και κοινωνία κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους”*, Αρχαιολογία και Τέχνες, 2009, τ. 112, σελ. 20. <https://www.archaiologia.gr/>.

²⁴ Claude Mosse, *‘Η Αρχαϊκή Ελλάδα- Από τον Όμηρο ως τον Αισχύλο (8^{ος} -6^{ος} αι. π. Χ.)*, μτφ Στρατής Πασχάλης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2015, σελ. 36.

επίσης και μια γενικότερη πτώση του μορφωτικού επιπέδου, εξ αιτίας και της εξαφάνισης της μυκηναϊκής γραφής (Γραμμική Β'), λόγω και της καταστροφής του διοικητικού μηχανισμού δεν υπήρχε λόγος ύπαρξης της. Μαζί με τη γραφή χάθηκαν η μνημειακή αρχιτεκτονική, η ζωγραφική, η ελεφαντουργία. Ο αρχιτέκτονας δεν σχεδιάζει πια σε μνημειώδη κλίμακα, διότι δεν υπάρχουν πλούσιοι άρχοντες και ταυτόχρονα, δεν διαθέτει τα πολύτιμα υλικά και τη δεξιότητα των προκατόχων του²⁵.

Τα επιβλητικά ανάκτορα αποτελούν παρελθόν και στη θέση τους υπάρχουν καμπυλόγραμμες καλύβες, κατασκευασμένες από φθαρτά υλικά, όπως κλαδιά, λάσπη κ.α. Τα πρώτα δείγματα απεικονίζουν την κατασκευή ορισμένων ιερών από κατώτερης ποιότητας υλικά. Η μελέτη των οικισμών δείχνει μια γενικότερη δημογραφική συρρίκνωση του πληθυσμού, στη διάρκεια των αιώνων αυτών. Το βασικό σχήμα που επικρατεί είναι το εξής. Με την αποδόμηση του μυκηναϊκού πολιτισμού, οι άνθρωποι συνεχίζουν να ζουν κατά κώμας, σε ένα δίκτυο οικισμών, μπορεί οι οικισμοί να είναι μικρότεροι και διασκορπισμένοι, αναπτύσσουν όμως μεταξύ τους ένα δίκτυο σχέσεων, που σχετίζεται με την παραγωγή (γεωργία, κτηνοτροφία). Αυτές οι ομάδες ήταν εγκατεστημένες σε λόφους.

Μέχρι περίπου το 1100 π. Χ., σημειώνονται ορισμένες αλλαγές που αφορούν τις ταφικές πρακτικές. Από περιοχή σε περιοχή τα ταφικά έθιμα διαφέρουν. Στην κεντρική Ελλάδα και την Πελοπόννησο εγκαταλείπεται ο θαλαμοειδής τάφος και παρατηρούνται ταφές μιας οικονομικά αδύναμης κοινωνίας. Κυριαρχούν ταφές σε λακκοειδείς και κιβωτιόσχημους τάφους. Ενώ σε κάποια μέρη υιοθετείται η πρακτική της καύσης των νεκρών. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου ο ελληνικός πληθυσμός μπορεί να παρουσίαζε μια εικόνα πενίας, σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, άρχισαν όμως βαθμιαία να διαμορφώνονται παράγοντες που συντέλεσαν και καθόρισαν την πορεία της Ελλάδας.

Σε όλο αυτό το δυσχερές κλίμα εκείνης της εποχής, μια διαφορετική εικόνα φαίνεται ότι παρουσιάζει ο οικισμός στην Τούμπα στο Λευκαντί της Εύβοιας. Η ανακάλυψη του Ηρώου στην Τούμπα Λευκαντίου, παρουσιάζει ενδείξεις επαφών με το εξωτερικό (Εγγύς Ανατολή). Το 1981, οι ανασκαφείς ανακάλυψαν μια σειρά από

²⁵ J. B. Bury- R. Meiggs, *Ίστορία της Αρχαίας Ελλάδας*’, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 2011, σελ. 80.

νεκροταφεία της πρώιμης περιόδου. Το πιο εκπληκτικό ταφικό σύνολο ήταν στην Τούμπα Λευκαντίου. Σ' αυτό βρέθηκαν 69 τάφοι, ενώ ανακαλύφθηκε ένα μακρόστενο αψιδωτό οικοδόμημα μνημειακών διαστάσεων (47 μ. μήκος x 10 μ. πλάτος)²⁶. Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από λίθους μέχρι το ύψος του ενός μέτρου, ενώ η υπόλοιπη ανωδομή από πλίνθες²⁷. Το οικοδόμημα αποτελούνταν από μια δίρριχτη στέγη, κατασκευασμένη από φθαρτά υλικά, η οποία στηριζόταν σε μια ξύλινη κιονοστοιχία και περιμετρικά διέθετε ξύλινη στοά. Η λειτουργικότητα του κτιρίου δεν είναι γνωστή. Η Κούρου, αποκλείει το ενδεχόμενο το κτίριο να χρησίμευε ως ναός, διότι η κατασκευή του προηγείται της εμφάνισης των ναών.

Στο κεντρικό δωμάτιο έχουν εντοπιστεί δύο λάκκοι, ο ένας περιείχε το αποτεφρωμένο σώμα ενός άνδρα και τον ενταφιασμό μιας γυναίκας και ο άλλος περιείχε τα λείψανα τεσσάρων αλόγων. Στις συγκεκριμένες ταφές αποδίδεται βασιλικός χαρακτήρας, αυτό μαρτυρείται από τα κτερίσματα που βρέθηκαν εντός του τάφου, όπως υφάσματα, χρυσά κοσμήματα, όπλα, τα οποία θεωρείται πως είχαν εισαχθεί από μακρινές περιοχές επιβεβαιώνοντας τις επαφές με την Ανατολική Μεσόγειο και την Κύπρο.

Τους δύο επόμενους αιώνες (9^{ος} – 8^{ος} αι. π. Χ.), κάτι φαίνεται να αλλάζει την υπάρχουσα κατάσταση. Η περίοδος αυτή που ξεκινάει έχει ως αποτέλεσμα τη γέννηση της «πόλης- κράτους». Ο όρος «πόλης- κράτος», παραπέμπει σε ένα πολιτειακό πλέγμα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και η δημιουργία της συνέβαλε στην δημογραφική ανάκαμψη που σημειώθηκε την επόμενη περίοδο. Η αύξηση καταγράφεται κυρίως στην ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου. Αν μπορούμε να ορίσουμε με κάποιο τρόπο αυτό το νέο πολιτειακό σχήμα, πρόκειται για έναν τόπο που αποτελείται από τείχη, λιμάνι, την αγορά και μια μεγάλη έκταση μ' ένα ιερό του πολιούχου θεού. Γενικότερα, αποτελεί τον τόπο συνάθροισης των μελών της κοινότητας, στα πλαίσια της οποίας εντάσσεται η δημιουργία ενός δικτύου σχέσεων, όπου προσδιόριζε τις σχέσεις του και κατά συνέπεια τις επέκτεινε στις τελετουργικές συναντήσεις των θρησκευτικών εορτών. Ένα ακόμα σημαντικό στοιχείο που φέρνει ο 9^{ος} αι. π. Χ. είναι και η εξέλιξη των ιερών, τα οποία οδήγησαν

²⁶ Κούρου Ν. *“Λευκαντί: ο αρχαιολογικός χώρος που επέβαλε τον επαναπροσδιορισμό των Σκοτεινών Χρόνων”*, Αρχαιολογία και Τέχνες, τ. 42, 1992, σελ. 43.

²⁷ Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν, ο. π., σελ. 20.

και στην ανάπτυξη της λατρείας των ηρώων. Οι άνθρωποι διέθεταν αναπτυγμένο το θρησκευτικό τους αίσθημα, γι' αυτό και από το τέλος του 9^{ου} αι. μέχρι τις αρχές του 8^{ου} αι. π. Χ. διαπιστώνεται μια αύξηση των τοπικών ιερών που ήταν αφιερωμένα στους ιδρυτές των νέων οικισμών²⁸.

Η Αρχαία Ελληνική Θρησκεία έπαιξε μεγάλο ρόλο στη ζωή των ανθρώπων της αρχαίας Ελλάδας. Ο άνθρωπος εκ φύσεως νιώθει την ανάγκη να πιστεύει σε κάτι ανώτερο, σε μια θεϊκή δύναμη. Οι πόλεις- κράτη με την εμφάνισή τους συνέβαλαν σε αυτό, καθώς δημιουργήθηκαν οι πρώτες τοποθεσίες για λατρεία των θεών. Είναι η εποχή που αρχίζουν και κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα μεγάλα θρησκευτικά κέντρα της Ελλάδας, όπως η Ολυμπία, οι Δελφοί, η Δωδώνη, η Ελευσίνα. Τα προ-αρχαϊκά ιερά ανήκαν κατ' εξοχήν σε γυναικείες θεότητες²⁹ και σπανίως ήταν αφιερωμένα σε ανδρικές θεότητες. Στην αρχαία ελληνική θρησκεία της μετανακτορικής περιόδου μπορούμε να εντοπίσουμε ορισμένες συνέχειες σε ότι αφορά την άσκηση της λατρείας, στην απεικόνιση θεοτήτων, παρόλα αυτά οι λατρευτικές πρακτικές και η θρησκεία είναι αδύνατο να παρέμειναν αναλλοίωτες, διότι μπορεί να υπάρχει συνέχεια στην άσκηση λατρείας αλλά η συνέχισή της ενδέχεται να μην γινόταν με τον ίδιο τρόπο. Χαρακτηριστικό της περιόδου αυτής είναι η χρήση προυπάρχοντων αστικών ιερών και η ανέγερση νέων χώρων λατρείας.

Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί, η προσπάθεια αναδιάρθρωσης της ακρόπολης της Τίρυνθας μετά την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος και το περίφημο «Κτίριο Τ», όπου μέσα από την ανέγερση νέων αστικών ιερών συντελείται η συστηματοποίηση της θρησκευτικής δραστηριότητας. Η επιλογή της τοποθεσίας έγκειται στην προσπάθεια σύνδεσης με το παρελθόν. Μετά την καταστροφή του ανακτόρου της Τίρυνθας επιχειρήθηκε να διαμορφωθεί μια συνέχειά του, δημιουργώντας το Κτίριο Τ με διαστάσεις (20,90 x 6,90μ.). Έχει μεγαροειδή μορφή και καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα του Μεγάρου, διαθέτει μια κιονοστοιχία που δημιουργεί δύο κλίτη. Βασικό χαρακτηριστικό του αποτελούσε ο θρόνος και η

²⁸ Claude Mosse, ο. π., σελ. 41.

²⁹ Κούρου Ν., *‘Συνέχειες και ασυνέχειες. Η επικράτηση των ανδρικών θεοτήτων στα μεγάλα ιερά’*, Τιμητικός τόμος για την καθηγητή Νικόλα Φαράκλα, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2009, σελ. 125.

εστία³⁰. Συνεχίζει να διαθέτει ορισμένα παρόμοια χαρακτηριστικά με το προκάτοχό του, όπως επίμηκες σχήμα, άμεση πρόσβαση στη νότια αυλή με το βωμό. Όπως είναι προφανές, παρουσίαζε ορισμένες διαφορές σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, όπως ήταν ο λίθινος βωμός, το σχήμα του οποίου μετατράπηκε από κυκλικό σε τετράγωνο και παρατηρούμε τη χρήση λίθων ως οικοδομικού υλικού του νέου κτιρίου. Δεν ακτινοβολεί την ίδια αίγλη με παλιά, ήταν μικρότερο και ταπεινότερο στην κατασκευή του. Η διεξαγωγή των τελετουργιών γινόταν στο εσωτερικό του νέου κτιρίου και στον αύλειο χώρο, διευκολύνοντας έτσι την πρόσβαση στους χώρους λατρείας.

1.4 Η Αρχιτεκτονική μορφή και εξέλιξη του Ιερού κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους.

Στην ενότητα αυτή, θα ασχοληθούμε με την δομική και υλική εξέλιξη των ιερών, όπως αυτά διαμορφώθηκαν από το τέλος του μυκηναϊκού κόσμου μέχρι την ανάδυση της πόλης- κράτους. Στα τέλη του 11^{ου} αι. π. Χ. δύνει ο μυκηναϊκός πολιτισμός. Τα λαμπρά ανάκτορα αποτελούν παρελθόν. Ακολουθεί μια μεταβατική περίοδος που έφερνε έντονα τα σημάδια της μυκηναϊκής παράδοσης. Τα αντικείμενα που χρησιμοποιούσαν οι άνθρωποι, τα σπίτια όπου κατοικούσαν, οι χώροι λατρείας παρουσιάζουν ελάχιστες ομοιότητες με την προηγούμενη περίοδο. Ο κύριος τύπος κατοικίας που επικρατεί αυτή την εποχή είναι, ο απλός ενιαίος επιμήκης τύπος οικίας³¹.

Από τον 10^ο- 9^ο αι. π. Χ., μετά και τη λήξη αυτής της περιόδου, ξεπροβάλλει μια ατμόσφαιρα ανανέωσης για τον ελληνικό κόσμο. Σ' αυτό συνέβαλε και η ανάδυση των πρώτων πόλεων κρατών τον 8^ο αι. π. Χ., οι οποίες παρουσιάζουν έναν λαμπρό χαρακτήρα και πέρα από τις εσωτερικές τους διαμάχες αναδεικνύουν την ιδιότητα μιας φυλετικής, θρησκευτικής και πολιτιστικής κοινότητας. Η δόμηση των οικιών στη διάρκεια του 9^{ου}- 8^{ου} αι., είναι πιο σύνθετη, περιλαμβάνει περισσότερους χώρους, οργανωμένους γύρω από μια αυλή. Σταδιακά έχουμε τη γέννηση των

³⁰ Κούρου Ν., ο. π., σελ. 125.

³¹ Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν, ο. π., σελ. 19.

μεγάλων ναών όπως της Δήλου, των Δελφών και της Ολυμπίας, οι οποίοι θα μετατραπούν σύντομα σε σημαντικά πανελλήνια κέντρα- ιερά.

Περισσότερες πληροφορίες για την οικιστική αρχιτεκτονική της πρώιμης περιόδου διαθέτουμε από τα τέλη του 9^{ου} αι. π. Χ., καθώς στη διάρκεια των «Σκοτεινών αιώνων» η λατρεία τελούνταν στην ύπαιθρο γύρω από κάποιο βωμό. Βαθμιαία, όμως διαμορφώθηκε η ανάγκη για στέγαση του λατρευτικού αγάλματος και η ανάγκη κατασκευής ενός κτίσματος για την τέλεση των θρησκευτικών τελετουργιών, η αντίληψη αυτή διαμορφώθηκε στην Γεωμετρική εποχή. Αρχίζουν σιγά- σιγά να οικοδομούνται οι πρώτοι μνημειακοί ναοί, σημαντικό ρόλο για την ανέγερσή τους έπαιξαν οι επαφές που ανέπτυξαν οι Έλληνες με τον κόσμο της Ανατολής.

Ο ναός αποτελούσε τον οίκο του θεού. Τα κυρίως μέρη ενός ναού, ήταν ο σηκός, όπου εκεί στεγαζόταν το λατρευτικό άγαλμα, ο μικρός χώρος μπροστά από το ναό που ονομαζόταν πρόναος, ενώ το πίσω μέρος ήταν ο οπισθόδομος. Τα ιερά αποτελούνταν αρχικά από έναν απλό σηκό, μια ορθογώνια αίθουσα και στην είσοδο υπήρχε ένα πρόστεγο με δύο κίονες. Την Γεωμετρική εποχή, ο τρόπος χτισίματος ήταν αρκετά απλός. Τα οικοδομικά υλικά ήταν συνήθως ακατέργαστες πέτρες, λίθινα θεμέλια, άψητοι πλίνθοι και τη στέγη αποτελούσε κυρίως μια αχυροσκεπή. Οι πρώτοι κίονες ήταν ξύλινοι, οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από πλίνθους. Τα στοιχεία αυτής της απλής ξύλινης αρχιτεκτονικής, συνέβαλαν και καθόρισαν τον σχεδιασμό και την εξέλιξη των ιερών για αιώνες³².

Η κατάσταση όμως αντιστράφηκε στα μέσα του 8^{ου} αι. π. Χ., όπου τα ιερά και οι οικίες έδωσαν τη θέση τους σε ορθογώνια κτίρια που ακολουθούσαν τον τύπο του παλιού μεγάρου. Την περίοδο αυτή ακμάζει επίσης το εμπόριο και η οικονομία. Έτσι στα τέλη του 8^{ου} αι. π. Χ. συντελείται μια μετάβαση από την αυστηρή σχηματοποίηση της Γεωμετρικής περιόδου σε ένα περισσότερο ανθρωποκεντρικό μοντέλο. Η αρχιτεκτονική μορφολογία συνδέεται άμεσα και με την κοινωνική εξέλιξη. Οι Έλληνες στις επαφές που είχαν με την Αίγυπτο έμαθαν νέες τεχνικές οικοδόμησης και αυτό οδήγησε σε μια επαναστατική έκρηξη για την αρχιτεκτονική.

³² Αλέξανδρος Μαζαράκης Αιτιάν, ο. π., σελ. 19.

Ο 7^{ος} αι. αποτελεί την αφετηρία της Αρχαϊκής εποχής για τον ελληνικό κόσμο και για την αρχιτεκτονική μια γόνιμη περίοδο, καθώς αξιοποιούνται οι προσπάθειες των κατασκευαστών της προηγούμενης περιόδου. Είναι η εποχή όπου το σύστημα της πόλης- κράτους σταθεροποιείται και ταυτόχρονα, διακρίνεται μια πρόοδος και μια μαζική έκρηξη στον αριθμό και στο μέγεθος των ναών. Αυτό οφείλεται κυρίως, στην αλλαγή των οικοδομικών υλικών, στην εισαγωγή της κομμένης πέτρας και του μαρμάρου, όπου αντικαθιστά σιγά- σιγά τα φτωχά υλικά, όπως το χώμα, τα ξύλα κ. α. Την εποχή αυτή, οικοδομούνται οι πρώτοι μνημειακοί ναοί (μεγάλων διαστάσεων). Μια ακόμη αρχιτεκτονική ανακάλυψη των Ελλήνων χτιστών, ήρθε να δώσει νέα ώθηση στο χαρακτήρα και στο κύρος των ιερών. Δημιούργησαν ένα σύστημα στέγασης ψημένων κεραμιδιών³³. Αυτό το νέο στοιχείο διέθετε μια ανθεκτικότητα ως προς το νερό και ήταν λιγότερο εύφλεκτο από το άχυρο. Οι ξύλινες κολώνες δίνουν τη θέση τους στους ψηλούς κορμούς των πέτρινων κιόνων, οι τοίχοι περιβάλλονται από πεσσούς. Ένα ιδιαίτερο παράδειγμα αποτελεί ο ναός στο Θέρμο, είχε μήκος 30 μ. και χρονολογείται ότι κατασκευάστηκε γύρω στο 700 π. Χ., ωστόσο υπάρχουν κάποιοι μελετητές που τον τοποθετούν αργότερα με βάση τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, τα κεραμίδια στην στέγη που αποτελούν μεταγενέστερη προσθήκη των πρώιμων ναών.

Στο πρώτο μισό του 7^{ου} αι., στην ηπειρωτική Ελλάδα και στη Σάμο ο σηκός αποκτά όγκο και εύρος και περιβάλλεται από μια εξωτερική κιονοστοιχία³⁴. Αργότερα μετατρέπεται σε ένα φαρδύ κλίτος, χωρίς εσωτερικές κιονοστοιχίες, οι οποίες εμπόδιζαν στο να κάνουν ευδιάκριτο το λατρευτικό άγαλμα. Οι πεσσοί έχουν προωθηθεί προς τους τοίχους, οι οποίοι στηρίζονται σε μια χαμηλή βάση που προεκτείνεται, σχηματίζοντας ένα είδος κατωφλιού στην είσοδο. Επιπλέον, τέσσερις κίονες διευρύνουν τον πρόναο και συνιστούν στοιχείο μετάβασης προς τις έξι κολώνες της πρόσοψης. Οι νέες αυτές τεχνικές οικοδόμησης κρίθηκαν απαραίτητες για την ανάπτυξη της ελληνικής μνημειακής ναϊκής αρχιτεκτονικής.

³³ R. Neer, ο. π., σελ. 120-121.

³⁴ Ζ. Σαρμπονό- Ρ. Μαρτέν- Φρ. Βιγιάρ, *“Ελλάδα, Αρχαϊκή εποχή (7ος-5ος αι.)- Μεγάλοι πολιτισμοί”*, Καθημερινή, Αθήνα 2007, σελ 26.

1.5 Οι λατρευτικοί κανόνες στα ιερά.

Τα ιερά, όπως ήδη αναφέραμε είχαν αρκετές και διαφορετικές χρήσεις. Η κυριότερη χρήση τους ήταν κατά κανόνα ως χώροι θυσιών, αλλά μεταξύ άλλων χρησίμευαν ως χώροι ανάθεσης αφιερωμάτων από τους πιστούς, ενώ άλλες φορές λειτουργούσαν είτε ως χώροι ασύλου, είτε ως μαντεία, είτε ως θεραπευτήρια. Στα περισσότερα όμως ιερά υπήρχαν ορισμένοι κανόνες, οι οποίοι ήταν διαφορετικοί για κάθε ιερό, έπρεπε όμως να τηρούνται από το σύνολο των πιστών που ήθελαν να επισκεφτούν το ιερό.

Όσον αφορά, τα θρησκευτικά προσκυνήματα ήταν μια συνηθισμένη δραστηριότητα στην αρχαιότητα. Βασική προϋπόθεση για έναν προσκυνητή, ήταν να μπορεί να έχει τη δυνατότητα να εισέλθει στην ιερή περιοχή. Εκεί μπορούσαν να προσφέρουν κάθε είδους αφιερώματα, από πήλινα ειδώλια μέχρι μεγάλα χάλκινα αγάλματα. Χαρακτηριστικό της αυστηρότητας της λατρείας είναι η απαγόρευση ορισμένων ιερών να επιτρέπουν την είσοδο σε γηγενείς και ξένους. Παράλληλα, υπήρχαν εορτές όπου αποκλειόταν το ένα από τα δύο φύλλα, όπως για παράδειγμα στα ιερά του Ηρακλή δεν επιτρεπόταν η είσοδος στις γυναίκες, ενώ αντίστοιχα σε τελετουργίες που αφορούσαν τη Δήμητρα δεν λάμβαναν μέρος οι άνδρες. Ένα ακόμα παράδειγμα διαχωρισμού των δύο φύλλων και πειθαρχίας απέναντι στη θρησκεία είναι πως σύμφωνα με τον Πausanias στο βωμό του Δία στην Ολυμπία, οι γυναίκες επιτρεπόταν να ανέβουν τα λίθινα σκαλοπάτια μέχρι ενός σημείου, ενώ οι άνδρες είχαν πρόσβαση και μπορούσαν να παρακολουθήσουν ελεύθερα τη θυσία. Στις γυναίκες δεν επιτρεπόταν η είσοδος και η παρακολούθηση των Ολυμπιακών Αγώνων. Ενώ υπήρχαν και ναοί όπου ελεύθερη πρόσβαση είχαν μόνο οι ιερείς και οι ιέρειες, ενώ για το κοινό η πρόσβαση γινόταν κάποιες προκαθορισμένες φορές το χρόνο.

Ένα βασικό χαρακτηριστικό ορισμένων ιερών ήταν το *άβατο*. Η ύπαρξη άβατου, οριοθετούσε το χώρο του θεού και δεν έπρεπε να πλησιάσουν οι άνθρωποι. Στο εσωτερικό του τελούνταν τελετουργικές πρακτικές. Σε διάφορες περιπτώσεις, η είσοδος απαγορευόταν σε κάποιες κατηγορίες ανθρώπων, όπως ήταν οι δούλοι, οι εγκληματίες ή αμύητοι σε μυστηριακές τελετουργίες. Μια άλλη διαφορετική περίπτωση που παρουσιάζεται είναι πως ένας πιστός δεν επιτρεπόταν να εισέλθει στο χώρο του ιερού, επειδή δεν ήταν παρών ο ιερέας ή η ιέρεια στη διάρκεια της θυσίας. Η θυσία όπως έχουμε ήδη επισημάνει αποτελούσε μέρος της τελετουργικής διαδικασίας, μετά την ολοκλήρωσή της ακολουθούσε τελετουργικό γεύμα. Η

διαδικασία του γεύματος λάμβανε χώρα σε ειδικές σκηνές που είχαν κατασκευαστεί γι' αυτό το σκοπό και σε κάποια άλλα ιερά υπήρχαν ειδικά κτίρια διαμορφωμένα για φαγητό.

Ο πιστός όφειλε να είναι καθαρός πριν μπει στο ιερό³⁵. Η σημασία του καθαριού είχε μεγάλη σημασία για τους Αρχαίους Έλληνες. Ο καθαρισμός με το νερό ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για κάθε μυστήριο. Σύμφωνα με τον Αισχύλο ο καθαρισμός των χεριών ήταν αναγκαίος πριν από την είσοδο του πιστού στο ναό, αλλά και πριν τη θυσία, τόσο για εκείνον που την τελούσε όσο και αυτούς που συμμετείχαν. Ο καθαρισμός κυρίως επιβαλλόταν πριν από τις σπονδές, τις θυσίες, την προσευχή κ.α. Το τελετουργικό του καθαριού το συναντάμε και στις ταφικές πρακτικές, διότι αποτελούσε καθήκον των γυναικών να πλύνουν το σώμα του νεκρού. Ο Πλάτωνας έχει υποστηρίξει ότι ‘‘ακάθαρτος είναι όποιος έχει κακή ψυχή’’.

Για την είσοδο των πιστών στην ιερή τοποθεσία λαμβάνονταν υπόψη και η γλωσσική τους ικανότητα³⁶. Ο ελληνικός πολιτισμός αποτελούσε ένα μείγμα, όπου στο εσωτερικό του υπήρχαν αρκετοί μη ελληνόφωνοι βάρβαροι, οι οποίοι απαγορευόταν από τις θρησκευτικές δραστηριότητες, με κυριότερο παράδειγμα τα Ελευσίνια μυστήρια, καθώς ήταν μια τελετή που απαιτούσε γλωσσική ικανότητα, διότι περιλάμβαναν προφορική ερμηνεία από τον ιεροφάντη, ο οποίος έπρεπε να είναι κατανοητός από τον προσκυνητή που ήθελε να μνηθεί. Ο ρόλος των προσκυνητών ήταν δύσκολος και απαιτούσε χρόνο. Όφειλαν να εκτελέσουν τις λατρευτικές τελετουργίες με επιτυχία, ώστε να μην τους επιβαλλόταν κάποια ποινή.

Κάτι που μπορούμε να παρατηρήσουμε από την παραπάνω μελέτη αυτών που αποκαλούμε πρώιμα ιερά, είναι ότι, στην αρχιτεκτονική συγκρότηση των ιερών, παίζει ρόλο η τοποθεσία και η λειτουργία τους. Η Αρχαϊκή και η Κλασική περίοδος, οδήγησαν στο να εξελιχθούν και να ακμάσουν τα περισσότερα ιερά στον ελλαδικό χώρο. Διαπιστώνουμε ότι τα περισσότερα ιερά ήταν τοποθετημένα σε γεωγραφικές περιοχές, οι οποίες ήταν βραχώδεις, δύσβατες κ.α. Είναι όμως χαρακτηριστικό πως τα περισσότερα από αυτά βρισκόταν σε κομβικά σημεία, ώστε να ευνοείται η ναυσιπλοΐα και το εμπόριο. Στην πλειονότητά τους, ανήκουν στην κατηγορία των εξωαστικών ιερών, σε μικρή ή μεγαλύτερη απόσταση από την οικιστική επικράτεια

³⁵ Matthew Dillon, ο. π., σελ. 297.

³⁶ Matthew Dillon, ο. π., σελ. 263-264.

τους. Σε ορισμένα ιερά, αναπτύχθηκαν πλησίον τους λιμάνια, όπως χαρακτηριστικά στο Σούνιο, στην Ισθμία. Ενώ στα περισσότερα από τα ιερά που εξετάσαμε συναντάμε ενδείξεις για διεξαγωγή αγώνων, προς τιμήν του εκάστοτε θεού που ήταν αφιερωμένο το ιερό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

2.1 Η θέση της γυναίκας στην αρχαιότητα

Το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στη θέση της γυναίκας στην αρχαία ελληνική κοινωνία και συγκεκριμένα στο ρόλο που διαδραμάτισαν οι γυναίκες γύρω από τις θρησκευτικές τελετουργίες της εποχής. Σκοπός του κεφαλαίου είναι να αναδειχθεί ο κοινωνικός και θρησκευτικός ρόλος της γυναικείας οντότητας στα πλαίσια της αρχαίας πόλης. Θεωρώ απαραίτητο να προχωρήσω σε μια ιστορική αναδρομή του ρόλου της γυναίκας, όπως αυτός έχει διαμορφωθεί λίγο πριν τους κλασσικούς χρόνους, τη σύνδεση των γυναικών της εποχής με τη θρησκευτική λατρεία και τις μεγάλες εορτές που πραγματοποιούνταν προς τιμήν τους. Για τη συγγραφή του συγκεκριμένου κεφαλαίου χρησιμοποιήθηκαν πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές, όπως κείμενα αρχαίων φιλοσόφων, καθώς και βιβλία και άρθρα Ελλήνων και ξένων συγγραφέων, όπου εξετάζουν θέματα σχετικά με το θρησκευτικό ρόλο της γυναίκας στον αρχαίο ελλαδικό χώρο.

Η Arrigoni (2007), αναδεικνύει μια διαφορετική σκοπιά από αυτή που γνωρίζαμε μέχρι σήμερα. Στρέφεται με μια πιο ριζοσπαστική προσέγγιση, μη προβάλλοντας το αίσθημα της θυματοποίησης των γυναικών στον αρχαίο κόσμο. Παραδοσιακά, η μελέτη που αφορά τη θέση της γυναίκας στην Αρχαία Ελλάδα, έχει απασχολήσει αρκετούς ιστορικούς που κατά καιρούς εκφράζονται διθυραμβικά απέναντι στο γυναικείο φύλλο και ορισμένοι του προσδίδουν έναν ταπεινωτικό και κατώτερο χαρακτήρα. Η θέση του γυναικείου φύλλου αποτελεί ένα ευαίσθητο και αμφιλεγόμενο θέμα.

Χαρακτηριστικά, στα ομηρικά έπη, στη μινωική και στη μυκηναϊκή εποχή οι γυναίκες βρισκόταν σε ευνοούμενη θέση. Το ίδιο συνέβαινε και στη Σπάρτη όπου οι γυναίκες αντιμετωπίζονταν ισότιμα με τους άντρες, μέσω της ελεύθερης συμμετοχής τους στο δημόσιο βίο και στους αθλητικούς αγώνες. Η σημερινή εποχή, έχει ως σύμμαχο της την έρευνα, φέρνοντας στο φως ολοένα και περισσότερα στοιχεία για τη θέση και τον ρόλο των γυναικών στην αρχαιότητα, με τους μελετητές να αναθεωρούν παλιές αντιλήψεις. Οι έρευνες των τελευταίων δεκαετιών, έρχονται ν' αλλάξουν τα μέχρι τώρα δεδομένα παρουσιάζοντας μια εντελώς διαφορετική εικόνα από αυτή που γνωρίζαμε μέχρι τώρα, για τον περιορισμένο ρόλο των γυναικών στην αρχαία

Ελλάδα. Η αξιοποίηση των αρχαιολογικών ευρημάτων και των επιγραφικών μαρτυριών φωτίζουν και αναδεικνύουν την παρουσία της γυναίκας στη ζωή της αρχαίας ελληνικής πόλης, η οποία σχετίζεται με τη συμμετοχή της στα θρησκευτικά δρώμενα³⁷.

Η περίοδος της ελληνικής ιστορίας που εκτιμάται ως Αρχαϊκή εποχή και εκτείνεται από τον 8^ο έως τον 6^ο αι. π. Χ. θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική, όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, πραγματοποιείται η διαμόρφωση της πόλης- κράτους και ο ελληνικός κόσμος αρχίζει και εξαπλώνεται σε όλη την Μεσόγειο. Η πόλη αποκτά μεγάλη σπουδαιότητα, θεωρείται το κέντρο λήψης πολιτικών αποφάσεων. Η κοινωνία εκείνης της εποχής χαρακτηρίζεται ως αριστοκρατική, η εξουσία δηλαδή ανήκει στους “αρίστους”, λόγω και του βιοτικού τους επιπέδου³⁸. Οι άνθρωποι εκείνης της εποχής αποκτούν ολοένα μεγαλύτερη συνείδηση της ελληνικής τους ταυτότητας, μέσω της λογοτεχνίας, της θρησκείας και αποτελούν καθοριστικό παράγοντα για τη διαμόρφωσή τους.

Οι γυναίκες απέκτησαν πρωταγωνιστικό ρόλο στις θρησκευτικές ιεροτελεστίες και έτσι η ιεροσύνη έγινε άρρηκτα συνδεδεμένη με το γυναικείο στοιχείο. Μέσω της συμμετοχής τους στα τελετουργικά δρώμενα, τους δινόταν η ευκαιρία για κοινωνική ανεξαρτησία, συμμετέχοντας έτσι στη δημόσια ζωή της πόλης και υπηρετώντας παράλληλα και τους θεούς. Ο πρωταγωνιστικός τους ρόλος στις νεκρώσιμες τελετές είναι αξιοσημείωτος, καθώς ήταν υπεύθυνες για το πλύσιμο, το ντύσιμο του νεκρού ακόμα και για την περιποίηση του τάφου του. Οι παλαιότεροι συγγραφείς κάνουν λόγο για περιορισμό των γυναικών στα πλαίσια του οίκου και μόνη ενασχόλησή τους την ανατροφή των παιδιών τους. Η εικόνα αυτή έρχεται να αλλάξει άρδην τη μέχρι τώρα εντύπωση που είχαμε για το ρόλο των γυναικών. Μπορεί να μην συμμετείχαν στην πολιτική ζωή της πόλης, είχαν όμως εξέχοντα ρόλο στη θρησκευτική ζωή της πόλης.

³⁷ Άννα Κόλτσιου- Νικήτα, ‘‘Η λειτουργική παρουσία των γυναικών στην Αρχαία Ελλάδα’’, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου με θέμα Διακονήσεις, χειροτονία των γυναικών και Θεολογία. Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 1. <http://cemes-en.weebly.com/>.

³⁸ Claude Mosse, ‘‘Η γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα’’, μτφ Αθ. Στεφανής, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1991, σελ. 45.

2.2 Οι γυναίκες μέσα από τη λατρεία.

Στην αρχαία Ελλάδα η θρησκεία αποτελούσε κομμάτι της καθημερινότητας των ανθρώπων και ήταν συνυφασμένη με την πολιτική, οικονομική και στρατιωτική τους οργάνωση. Οι αρχαίοι Έλληνες, λάτρευαν τους θεούς τους, είτε μέσα από ιδιωτικές τελετές είτε μέσα από δημόσιες εορτές οργανωμένες από το κράτος. Η λατρεία αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνικής ζωής και για τα δύο φύλλα. Η θρησκευτική ζωή στην αρχαιότητα περιλάμβανε μια σειρά από λατρευτικές πρακτικές, όπου εκδηλωνόταν μέσα από πράξεις και δράσεις³⁹. Υπήρχαν οι λεγόμενες τιμές, πραγματοποιούνταν επισκέψεις στο χώρο λατρείας και προσέφεραν αναθήματα διαφόρων ειδών. Οι συμμετοχή στα λατρευτικά δρώμενα είχε κοινωνικό χαρακτήρα για τους πιστούς, με στόχο την ανάπτυξη μιας υγιούς πολιτιστικής ταυτότητας.

Με τη θρησκεία, λοιπόν να κατέχει σημαντική θέση στη ζωή των Ελληνίδων, αποτέλεσε τον φορέα έκφρασης και κοινωνικοποίησης τους και ένα μέσο εξόδου από τον οίκο. Η παρουσία τους στο θρησκευτικό γίνεσθαι τους προσέδιδε μια ιδιαίτερη ταυτότητα και κοινωνική υπόσταση και αποτελούσαν κίνητρο συνεισφοράς τους για την πόλη τους. Η επίσημη αθηναϊκή θρησκεία, απαρτιζόταν από πολλές γιορτές και τελετές, στις οποίες συμμετείχαν γυναίκες όλων των κοινωνικών στρωμάτων, βέβαια υπήρχαν και τελετές που απευθύνονταν σε συγκεκριμένο κύκλο, όπως ήταν οι παντρεμένες γυναίκες στα Θεσμοφόρια.

Στα πλαίσια του οίκου η γυναίκα είναι επιφορτισμένη με τις θρησκευτικές υποχρεώσεις της οικογένειας. Αποτελούσε εξ ολοκλήρου τον φύλακα της οικιακής εστίας, αλλά και ένα κομμάτι της ιδιωτικής θρησκευτικής λατρείας. Είχε ως αρμοδιότητά της την επίβλεψη και την κατεύθυνση των δούλων για την ορθή οργάνωση και καθαριότητα του σπιτιού. Όταν έμπαινε για πρώτη φορά ένας δούλος στο σπίτι εκείνη τον έρανε με ξερά σύκα, σπόρους κ.α.⁴⁰, αυτό αποτελούσε δείγμα της ενσωμάτωσής του στον οίκο. Ενώ, δεν έλειπαν και οι καθημερινές θυσίες προς τιμήν της Εστίας, της προστάτιδας θεάς του οίκου. Είχαν πρωταρχικό ρόλο στις

³⁹ Ε. Μανακίδου- Φλ. Μανακίδου, *‘Έν οίκω και εν δήμω’*, ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ- Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 2015, σελ. 184.

⁴⁰ Claude Mosse, ο. π., σελ. 170.

ταφικές πρακτικές, αναλάμβαναν όλο το τελετουργικό, μέσα από θρήνους και απόδοση τιμών.

Σε ορισμένες λατρείες, ο ρόλος τους αρχίζει από την ηλικία των επτά ετών, όπου νεαρά κορίτσια έπαιρναν μέρος στις τελετές προς τιμήν της Αρτέμιδος στην Βραυρώνα, αλλά και σε άλλες επίσημες θρησκευτικές τελετές μεταξύ αυτών, της θεάς Δήμητρας, αλλά και άλλων θεοτήτων. Συμμετείχαν ενεργά και στις γιορτές προς τιμήν του Διονύσου, όπου έπαιρναν μέρος στα διονυσιακά όργια και μεταμορφωνόταν σε μαινάδες, στις συνοδούς του Διονύσου. Μπορούμε να εντοπίσουμε μέσα από σκηνές αγγείων τελετές μύησης κοριτσιών και γαμήλιες τελετές, γεγονός που δηλώνει ακόμα περισσότερο το πόσο κοινωνικά ενεργές ήταν οι γυναίκες σε ότι αφορούσε τη θρησκεία. Στις μεγάλες θρησκευτικές εορτές της πόλης, όπως ήταν τα Θεσμοφόρια, τα Αρρηφόρια κ.α., τις οποίες θα αναλύσουμε εκτενέστερα και παρακάτω, καθώς αποτελούσαν για τις γυναίκες μια ευκαιρία συμμετοχής στην κοσμική ζωή της πόλης.

2.3 Η ταυτότητα των διαβατηρίων τελετών.

Ο όρος «τελετή», συναντάται με διάφορες λέξεις στα αγγλικά όπως: «ceremony», «rite» και «ritual». Στα ελληνικά, οι αντίστοιχες λέξεις μπορούν να εκφραστούν με τους όρους «τελετή», «ιεροτελεστία» και «τελετουργία». Με τον γενικότερο όρο «διαβατήρια τελετή», ορίζεται η διαδικασία εκείνη που συνδέεται με την μετάβαση του ανθρώπου από το ένα στάδιο της ζωής του σε ένα άλλο. Συνήθως σχετίζονται με άμεσες στιγμές της ζωής του ατόμου, όπως η γέννηση, η εφηβεία, ο γάμος, ο θάνατος και συνήθως η διαδικασία αυτή συνοδεύεται από συμβολικές τελετουργικές πράξεις.

Ο χαρακτήρας των διαβατηρίων τελετών μπορεί να είναι τόσο θρησκευτικός όσο και κοινωνικός, αφού σχετίζεται με τον κύκλο της ζωής του ατόμου και παράλληλα πραγματοποιείται υπό το πρίσμα μιας θεότητας. Η θεότητα που σχετίζεται με τις διαβατήριες τελετές, συνήθως έχει άμεση σχέση με τον κύκλο ζωής, είτε είναι προστάτιδα της γονιμότητας, είτε των παιδιών, είτε του γάμου κ.α. Ο μυούμενος γίνεται μέλος μιας καινούργιας ομάδας, μέσα από την πραγματοποίηση συγκεκριμένων τελετών. Οι διαβατήριες τελετές αφορούν και τα δύο φύλλα, αλλά η τελετουργική διαδικασία διαφέρει ανάλογα με το φύλο. Οι ανδρικές διαβατήριες

τελετουργίες, χαρακτηρίζονται περισσότερο από αθλητικούς αγώνες, δοκιμασίες. Οι νεαροί άνδρες έπρεπε μ' αυτό τον τρόπο να αποδείξουν το πόσο δυνατοί και ανθεκτικοί έχουν γίνει, ώστε να ανταπεξέλθουν στα καθήκοντα του ενήλικου άνδρα.

Οι γυναικείες διαβατήριες τελετές, αποτελούν μια «συμβολική» πράξη. Τα νεαρά κορίτσια για να μεταβούν στο στάδιο της ενήλικης γυναίκας, θα πρέπει να υποστούν μια βιολογική δοκιμασία, όπως η έναρξη της έμμηνου ρήσης, που αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό της ενηλικίωσης για μια κοπέλα και η απώλεια της παρθενίας, κριτήριο για τη διαδικασία του γάμου και της τεκνοποίησης. Ουσιαστικά, πρόκειται για έναν συμβολικό θάνατο, μεταξύ της μιας περιόδου ζωής και της καινούργιας στην οποία θα εισέλθουν.

Ο Γάλλος ανθρωπολόγος Arnold van Gennep, στο έργο του «Τελετές διάβασης» (*Rites of passage*, 1908), προχωράει στο διαχωρισμό των τελετουργιών σε τρεις φάσεις: στον αποχωρισμό από την κοινότητα, (*separation*), στις ενδιάμεσες τελετουργίες (*transition*) και στις τελετές ενσωμάτωσης (*incorporation*)⁴¹. Σύμφωνα με το διαχωρισμό του Gennep, με την πρώτη φάση ο άνθρωπος αποβάλλει τις παλιές του συνήθειες, δηλαδή, αποχωρίζεται την κοινωνική ομάδα στην οποία βρίσκεται. Στη συνέχεια, η δεύτερη φάση λειτουργεί περισσότερο μεθοριακά. Ο μυσούμενος, απομακρύνεται από την κοινότητα για ένα χρονικό διάστημα, βρίσκεται υπό την εποπτεία μεγαλύτερων ατόμων, περνάει από διάφορα στάδια εκπαίδευσης και δοκιμασίας, που θα τον προετοιμάσουν για τη νέα κατάσταση στην οποία θα ενταχθεί. Συνήθως, αυτή η διαδικασία γίνεται στη φύση ή σε κάποιο βουνό. Το τελικό στάδιο, περιλαμβάνει τη διαδικασία της ενσωμάτωσης στη νέα κοινωνία.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα διαβατηρίων τελετών βρίσκουμε σε τελετές προς τιμήν της Αρτέμιδος και ειδικότερα στην τελετή της Αρκτείας στη Βραυρώνα, όπου θεωρείται μια κατεξοχήν τελετουργία μετάβασης προς την ενηλικίωση, όπου οι νεαρές κοπέλες, οι άρκτοι διέμεναν για μεγάλο διάστημα στο ιερό. Στον αρχαίο κόσμο συναντάει κανείς διάφορες λατρευτικές εκδηλώσεις προς τιμήν της Αρτέμιδος, οι οποίες έχουν έναν ιδιαίτερο μυητικό χαρακτήρα. Η Άρτεμης ως κουροτρόφος, είναι προστάτιδα των παιδιών και ιδιαίτερα των κοριτσιών, όπου της αφιέρωναν

⁴¹ Hendry J., «Οι κόσμοι που μοιραζόμαστε», μτφ Χρυσούλα Μεντζαλίρα, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2011, σελ. 146- 147.

σύμβολα της παιδικής τους ηλικίας, παιχνίδια κ.α., η πρακτική αυτή σκιαγραφεί την έξοδο από την παιδική ηλικία και την είσοδό τους στην ενηλικίωση⁴².

Στην Αθήνα, υπήρχαν επίσης τα λεγόμενα «Αμφιδρόμια», μια τελετή με μνητικό χαρακτήρα, η τελετή πραγματοποιούνταν μετά τον τοκετό και είχε ως σκοπό την ενσωμάτωση του βρέφους στον οίκο, η διαδικασία γινόταν μέσω του καθαριού του βρέφους από τη μητέρα του. Η τελετή λάμβανε χώρα στο σπίτι, καθώς απαγορευόταν να πραγματοποιηθεί σε ιερά, διότι η μητέρα θεωρούνταν μολυσμένη τις πρώτες μέρες της γέννας⁴³. Τα Αμφιδρόμια γινόταν παρουσία του πατέρα, της μαίας και της τροφού. Γενικότερα, οι τελετές διάβασης τελούνται σε καίριες στιγμές για τη ζωή του ανθρώπου, προκειμένου να εξασφαλίσουν την ασφαλή μετάβαση από μια κατάσταση του ανθρώπου σε μια άλλη. Αποτελούν καθοριστικό σημείο για την μεταμόρφωση του χαρακτήρα του ατόμου. [*Ηρόδοτος 1.147: Εἰσὶ δὲ πάντες Ἵωνες, ὅσοι ἀπ' Ἀθηνέων γεγόνασι καὶ Ἀπατούρια ἄγουσι ὀρτήν. ἄγουσι δὲ πάντες πλὴν Ἐφεσίων καὶ Κολοφωνίων· οὗτοι γὰρ μοῦνοι Ἰόνων οὐκ ἄγουσι Ἀπατούρια, καὶ οὗτοι κατὰ φόνου τινὸς σκῆψιν...*].

2.4 Γυναικείες θρησκευτικές τελετές.

Στην αρχαιότητα, στις περισσότερες περιοχές του αρχαίου ελληνικού πάνθεου συναντάμε ένα εύρος εορτών που μαρτυρούν πολλά για το θρησκευτικό, πολιτιστικό και ανθρωπολογικό ύφος του ελληνικού πολιτισμού. Οι γιορτές αποτελούσαν το κύριο χαρακτηριστικό της θρησκευτικής έκφρασης και πρακτικής των ελληνικών πόλεων. Συχνά οι εκδηλώσεις αυτές είχαν πολιτική χροιά, αλλά η διοργάνωσή τους είχε ως στόχο την ψυχαγωγία του κόσμου, παράλληλα όμως αποτελούσαν για τη γυναίκα και ένα μέσο εξόδου από την οικογενειακή εστία.

Διαθέτουμε εύρος πληροφοριών για τις αθηναϊκές γιορτές. Οι περισσότερες από αυτές τις εορτές πραγματοποιούνταν προς τιμήν διαφόρων θεοτήτων, κάποιες από τις οποίες απευθυνόταν αποκλειστικά σε γυναίκες. Οι Αθηναίες μπορεί να μην είχαν δικαίωμα συμμετοχής στο πολιτικό γίγνεσθαι, η καθοριστική τους δράση, όμως,

⁴² Burkert W., ‘*Ἀρχαία Ἑλληνική Θρησκεία*’, μτφ Νικ. Μπεζαντάκος- Αφροδίτη Αβαγιανού, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993, σελ. 70.

⁴³ B. Zaidman – P. Pantel, ο. π., σελ. 68.

στις θρησκευτικές εορτές τις καθιστούσε ισάξιες των ανδρών, αφού δρούσαν σε έναν τομέα εξίσου σημαντικό με τον πολιτικό. Γι' αυτό η σπουδαιότητα και ο ρόλος των γυναικών στα θρησκευτικά δρώμενα δεν μπορεί να υποτιμηθεί, καθώς οι γυναίκες έπαιρναν μέρος ενεργά σ' αυτές τις εκδηλώσεις και ο ρόλος τους έχαιρε μεγάλης εκτίμησης.

Θεσμοφορία:

Τα Θεσμοφορία αποτελούσαν στην Αρχαιότητα την πιο διαδεδομένη εορτή με αμιγώς γυναικεία συμμετοχή. Ήταν γιορτή αφιερωμένη προς τιμήν της θεάς Δήμητρας και της Κόρης της, που ήταν η θεά της γεωργίας. Η εορτή των Θεσμοφορίων τελούνταν το μήνα Πυανεψίωνα, που ήταν ο τέταρτος μήνας του αττικού έτους, αντιστοιχεί στα τέλη Οκτωβρίου με αρχές Νοεμβρίου. Υπάρχουν πληροφορίες για τέλεση της γιορτής και σε περιοχές εκτός Αθηνών, όπως Θήβα, Εύβοια, Σικελία κ.α. Οι άνδρες αποκλείονταν αυστηρά από τη συμμετοχή της συγκεκριμένης εορτής και σε οποιαδήποτε παράβλεψη, η ποινή ήταν ακόμη και ο θάνατος. Ωστόσο, οι άνδρες σύζυγοι ήταν υποχρεωμένοι να δώσουν την συγκατάθεσή τους, για να παραστούν οι γυναίκες στην γιορτή, καθώς και να αναλάβουν τα προβλεπόμενα έξοδα⁴⁴.

Στην γιορτή των Θεσμοφορίων, συμμετείχαν κυρίως οι ελεύθερες γυναίκες, οι παντρεμένες, ακόμα και οι εταίρες, αλλά όχι οι δούλες. Ο κάθε δήμος είχε τη δική του γυναικεία οργάνωση, όπου η επικεφαλής ονομαζόταν *άρχουσα* και εκλεγόταν από τις γυναίκες του δήμου. Οι γυναίκες συνήθως διέθεταν ορισμένες μέρες πριν ξεκινήσει το τελετουργικό για να κάνουν τις προβλεπόμενες προετοιμασίες και τους απαραίτητους καθαρμούς. Ένα σημαντικό σημείο στην όλη διαδικασία ήταν πως οι γυναίκες που θα συμμετείχαν στην γιορτή έπρεπε να απέχουν από κάθε είδους επαφή με το σύζυγό τους.

Η γιορτή τελούνταν στον λόφο της Πνύκας, όπου εκεί συγκεντρώνονταν σε διάφορα καταλύματα (*σκηναί*) στο ιερό της θεάς. Οι γυναίκες που είχαν παιδιά έπαιρναν μαζί τους μόνο τα βρέφη και τις κόρες τους. Οι πηγές κάνουν λόγο για τριήμερη γιορτή. Η πρώτη μέρα ονομαζόταν *Ανοδος*, διότι η πομπή των γυναικών

⁴⁴ Ε. Μανακίδου- Φλ. Μανακίδου, ο. π., σελ. 195.

ανέβαινε στο ιερό που βρισκόταν ψηλότερα. Ο Ραγκαβής (1991)⁴⁵, υποστηρίζει πως η ονομασία της πρώτης μέρας αποδίδεται στο γεγονός, ότι η γιορτή άρχιζε από την Αθήνα και κατέληγε στην Ελευσίνα. Οι γυναίκες κατά τη διάρκεια της πομπής είχαν στο κεφάλι τους ιερά αντικείμενα, που συμβόλιζαν τη γονιμότητα, καθώς και μικρά χοιρίδια, τα οποία προοριζόταν για θυσία. Σημαντικό ρόλο στην τέλεση της γιορτής κατείχαν οι *αντλήτριαι*, οι οποίες είχαν ως αποστολή να μαζέψουν τα υπολείμματα των προηγούμενων θυσιών και να τα τοποθετήσουν πάνω στους βωμούς της Δήμητρας και της Περσεφόνης⁴⁶. Παράλληλα, έπρεπε να είχαν τηρήσει την σεξουαλική αποχή τις προηγούμενες μέρες, ώστε να είναι καθαρές όταν κατέβαιναν στο άδυτο.

Η δεύτερη μέρα της γιορτής ονομάζεται *Νηστεία*, οι γυναίκες χωρίς στεφάνια στο κεφάλι δεν κατανάλωναν στερεά τροφή, παρά μόνο τους *σησαμούντας* (εδέσματα από σουσάμι), καθόταν στο έδαφος, πάνω σε ένα στρώμα από λυγαριές και άλλα φυτά. Η μέρα της νηστείας οριζόταν και ως μέρα πένθους, καθώς οι γυναίκες συμμετείχαν στο πένθος της Δήμητρας για την αρπαγή της Κόρης της έχοντας μελαγχολική διάθεση. Κατά τον Ραγκαβή, εκείνη την ημέρα δεν συνεδρίαζε ούτε η Βουλή, ούτε η Εκκλησία του δήμου. Τη συγκεκριμένη μέρα, οι γυναίκες βάδιζαν ξυπόλητες πίσω από μια προπορευόμενη άμαξα, πάνω στην οποία μεταφέρονταν κάνιστρα πλεγμένα από καλάμια, γεμάτα μυστικά σύμβολα.

Την καταληκτική ημέρα της γιορτής, το έθιμο περιλάμβανε τη θυσία και κοινό γεύμα. Η Τρίτη λοιπόν, μέρα ονομαζόταν *Καλλιγένεια* και ήταν η μέρα όπου οι γυναίκες μπορούσαν να ξεφαντώσουν και να ανταλλάσουν μεταξύ τους αισχρολογίες. [*Αριστοφάνης, Θεσμοφοριάζουσαι 300-2: Εύφημία ἔστω, εύφημία ἔστω. Εὕχεσθε τοῖν Θεσμοφόροι, καὶ τῷ Πλούτῳ, καὶ τῇ Καλλιγενείᾳ, καὶ τῇ Κουροτρόφῳ, καὶ τῷ Ἑρμῇ, καὶ Χάρισιν...*]. Η αισχρολογία αποτελούσε ένα χαρακτηριστικό στοιχείο των Θεσμοφορίων και ήταν και ένα είδος αντίδρασης στην εγκράτεια που τηρούνταν τις προηγούμενες μέρες. Τα αρχαιολογικά ευρήματα που μας έρχονται στο φως από τις ανασκαφικές έρευνες στα διάφορα Θεσμοφόρια μας έχουν δώσει πλούσια στοιχεία για τη μορφή των ιερών, τα στάδια της λατρείας, το είδος των αναθημάτων. Συνήθως

⁴⁵ Ραγκαβής Α. , ‘‘Λεξικό της Ελληνικής Αρχαιολογίας’’, Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα, 1991, σελ. 75.

⁴⁶ Ε. Μανακίδου- Φλ. Μανακίδου, ο. π., σελ. 195.

οι ναοί αυτοί βρισκόταν εκτός των ορίων της πόλης και συνδεόταν με αναπαραστάσεις χοίρων, φιδιών, φαλλών.

Αρρηφόρια:

Μια από τις σημαντικότερες εορτές ήταν τα Αρρηφόρια, γνωστά και ως Ερρηφόρια ή Ερσηφόρια. Γιορταζόταν τον αττικό μήνα Σκιροφορίωνα, (περίπου στα τέλη Ιουνίου με αρχές Ιουλίου). Τα Αρρηφόρια, ήταν μυστηριακές τελετουργίες προς τιμήν της θεάς Αθηνάς και της θεάς Αφροδίτης. Αποτελούσαν μία από τις παλαιότερες εορτές, αφιερωμένη στη θεά Έρση (που σήμαινε δροσιά), γι' αυτό και η συγκεκριμένη γιορτή τελούνταν για τη δροσιά του καλοκαιριού και τις πρώτες φθινοπωρινές γιορτές για να βλαστήσει η γη. Στη γιορτή έπαιρναν μέρος τέσσερα νεαρά κορίτσια ηλικίας 7- 11 ετών, οι οποίες ονομαζόταν *Αρρηφόροι*, όπου προέρχονταν από επιφανείς οικογένειες και επιλεγόταν από τον άρχοντα βασιλέα. *[Ἀρποκρατίων Ἀρρηφορεῖν: Δείναρχος κατὰ Πυθέου. τέσσαρες μὲν ἐχειροτονοῦντο δι' εὐγένειαν ἀρρηφόροι, δύο δὲ ἐκρίνοντο, αἱ τῆς ὑφῆς τοῦ πέπλου ἥρχον καὶ τῶν ἄλλων τῶν περὶ αὐτόν. λευκὴν δ' ἐσθῆτα ἐφόρουν. εἰ δὲ χρυσία περιέθεντο, ἱερὰ ταῦτα ἐγίνετο...]*. Διέμεναν σε ένα χώρο, βορειοδυτικά του Ερεχθείου μακριά από τις οικογένειές τους. Αρμοδιότητά τους ήταν η καθαριότητα του ναού και η ύφανση του πέπλου της Αθηνάς μαζί με την ιέρειά της.

Κατά την τέλεση της τελετουργίας, η οποία γινόταν κατά τη διάρκεια της νύχτας δύο Αρρηφόροι, μετέφεραν τα μυστικά τελετουργικά αντικείμενα της θεάς Αθηνάς, σύμβολα γονιμότητας, τα τοποθετούσαν και μετέφεραν πάνω στο κεφάλι τους τις κίστες. Τα αντικείμενα αυτά τους τα έδινε η ιέρεια της Αθηνάς χωρίς, όμως, να γνωρίζει ούτε αυτή, ούτε οι κόρες τι μετέφεραν. Αυτά τα μετέφεραν σε έναν περίβολο κοντά στο ιερό της Αφροδίτης εν Κήποις. Όταν λοιπόν οι δύο αυτές κοπέλες ολοκλήρωναν την αποστολή τους απομακρύνονταν και τη θέση τους έπαιρναν άλλες. Οι άλλες δύο κοπέλες ήταν υπεύθυνες για την ύφανση του ιερού πέπλου της θεάς Αθηνάς στη γιορτή των Παναθηναίων.

Το πέπλο είχε χρώμα κίτρινο και έφερε σκηνές από τη μυθολογική γιγαντομαχία, όπου η Αθηνά είχε επικρατήσει έναντι του Εγκέλαδου. Οι οικογένειες των Αρρηφόρων ήταν αρμόδιες για τα έξοδα του πέπλου και των κοσμημάτων. Η

ύφανση του πέπλου διαρκούσε εννέα μήνες (από το μήνα Πυανεψιώνα) και πραγματοποιούνταν από ομάδα γυναικών, που αποτελούνταν από την ιέρεια της θεάς, τις δύο Αρρηφόρους και από πολλές βοηθούς, γνωστές ως ‘*εργαστίνας*’. [*Ησύχιος ε 5653 ἐργαστῖναι· αἱ τὸν πέπλον ὑφαίνουσαι...*]. Οι κοπέλες φορούσαν λευκό χιτώνα και χρυσά κοσμήματα, τα οποία μετά την λήξη του τελετουργικού τα πρόσφεραν στη θεά Αθηνά. Το λευκό χρώμα του χιτώνα ίσως ήταν κάτι που συμβόλιζε την αγνότητα των κοριτσιών. Η τελετουργική διαδικασία περιελάμβανε θυσίες και δεήσεις, μέσω των οποίων οι Αθηναίοι εξέφραζαν την ευγνωμοσύνη τους προς την προστάτιδα της πόλης τους Αθηνά.

Οι απόψεις ορισμένων μελετητών σχετικά με το χαρακτήρα των Αρρηφορίων δίστανται. Κάποιοι εξ αυτών, θεωρούν πως τα Αρρηφόρια αποτελούν μια διαβατήρια τελετή, κατά τη διάρκεια της οποίας τα νεαρά κορίτσια, εγκαταλείπουν την παιδική ηλικία και εισέρχονται στη ζωή της ενήλικης γυναίκας. Ενώ άλλοι ισχυρίζονται πως τα Αρρηφόρια ήταν μια τελετή εισόδου στην εφηβεία και όχι προς την ενηλικίωση. Η εορτή των Αρρηφορίων καταργήθηκε διά νόμου, μαζί με άλλες τελετές, το 329 μ. Χ.

Καλλυντήρια- Πλυντήρια:

Οι δύο αυτές εορτές της αρχαιότητας είναι στενά συνδεδεμένες μεταξύ τους και είχαν ως κεντρικό θέμα τον καθαρισμό. Πραγματοποιούνταν την τελευταία εβδομάδα του μήνα Θαργηλίωνος (Μάιος), στις αρχές καλοκαιριού. Φαίνεται να υπάρχει μια αοριστία από τους μελετητές, σχετικά με το ποια γιορτή προηγείται της άλλης. Μια μερίδα υποστηρίζει, ότι τα Καλλυντήρια ήταν μια προπαρασκευαστική εορτή καθαρισμού του ιερού της Αθηνάς στην Ακρόπολη και προηγούνταν, ενώ τα Πλυντήρια ήταν η τελετή του λουτρού του ξόανου της θεάς και ακολουθούσε. Ο Robertson⁴⁷, εκφράζει αντίθετη άποψη. Ισχυρίζεται πως δεν είναι δυνατόν τα Καλλυντήρια να προηγούνται των Πλυντηρίων, διότι πρώτα γίνεται το μπάνιο και στη συνέχεια ακολουθεί ο στολισμός της θεάς.

Η λέξη καλλυντήρια, προέρχεται από τη λέξη *καλλύνειν*, η οποία είναι συνυφασμένη με τις τελετές καλλωπισμού, ενώ η λέξη πλυντήρια προέρχεται από τη

⁴⁷ N. Robertson, “*The Praxiargidae decree and the dressing of Athena’s statue with the peplos*”, 2004, σελ. 111-160. <https://grbs.library.duke.edu/>.

λέξη *πλύνειν* και σηματοδοτεί το τελετουργικό του πλυσίματος του αγάλματος και του πέπλου της θεάς Αθηνάς. Στην πρώτη φάση της τελετουργίας καθαριζόταν και εξαγνιζόταν ο ναός της Αθηνάς Πολιάδος στην Ακρόπολη. Οι κοπέλες που λάμβαναν μέρος στο τελετουργικό ήταν παρθένες και καταγόταν από το γένος των Πραξιεργιδών⁴⁸, όπου ήταν επιφορτισμένες για τον καθαρισμό του ιερού. Οι γυναίκες αυτές ονομαζόταν *λουτρίδες* και *πλυντηρίδες* και υπήρχε μια ακόμη η *κατανίπτης*, η οποία ήταν ειδικά επιφορτισμένη να επιμελείται του αγάλματος της θεάς.

Στη διάρκεια της γιορτής των Καλλυντηρίων το άγαλμα της θεάς ήταν διακοσμημένο με διάφορα κοσμήματα. Η κοπέλα που κοσμούσε το άγαλμα ονομαζόταν Κοσμή. Στη γιορτή των Πλυντηρίων συμμετείχαν οι δύο αυτές ομάδες κοριτσιών. Οι λουτρίδες ήταν δύο νεαρές κοπέλες που ήταν υπεύθυνες για το πλύσιμο και την καθαριότητα του αγάλματος της θεάς, ενώ οι πλυντηρίδες αναλάμβαναν το πλύσιμο των στολιδιών και του πέπλου της θεάς Αθηνάς. [*Ησύχιος λ 1277: λουτρίδες· αἱ περὶ τὸ ἔδος τῆς Ἀθηνᾶς δύο παρθένοι, αἱ καὶ πλυντρίδες λέγονται...*]. Στη διάρκεια των Πλυντηρίων το ξόανο της θεάς μεταφέρονταν με νυχτερινή πομπή στο Φάληρο, ώστε να πλυθεί και βαπτίζονταν εντός της θάλασσας με σκοπό τον καθαρισμό του στα ύδατα και παρέμενε εκεί. Στην πομπή έφεραν μαζί τους ένα γλύκισμα από σύκο, τα *ηγητήρια* και με το πέρας του μπάνιου το προσέφεραν στη θεά. Στη συνέχεια, επέστρεφαν και πάλι με πομπή στο ναό. Τοποθετούσαν το άγαλμα στη θέση του φορώντας το πέπλο του και τα στολίδια του.

Η καθαριότητα των αγαλμάτων γυναικείων θεοτήτων ήταν σύνηθες φαινόμενο του ελληνικού πολιτισμού. Πέρα από την πόλη των Αθηνών, η γιορτή των Πλυντηρίων εορταζόταν και σε άλλες πόλεις. Υπάρχουν μαρτυρίες στα νησιά της Χίου, της Ίου, της Θάσου.

2.5 Η συνεισφορά των γυναικών στις νεκρώσιμες τελετές.

Η τελετή της νεκρώσιμης ακολουθίας διέπεται από συνοχή και αυστηρότητα. Η ταφή του σώματος, αποτελεί μια πράξη συμβολισμού. Η σχέση ανθρώπου- θανάτου συνυπάρχει, μέσα από έθιμα και διαβατήριες τελετουργίες. Το τελετουργικό του

⁴⁸ Ε. Μανακίδου- Φλ. Μανακίδου, ο. π., σελ. 195.

πένθους σχετίζεται με ένα σύνολο δοξασιών, με το πέρασμα από τη ζωή στο θάνατο. Οι βασικές πηγές που διαθέτουμε όσον αφορά τις νεκρώσιμες τελετές είναι οι αρχαιολογικές ανασκαφές και η αρχαία ελληνική γραμματεία.

Κατά την αρχαιότητα απέδιδαν ιδιαίτερη σημασία στο μυστήριο του θανάτου, καθώς και στη νεκρική τελετή. Οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν τις νεκρώσιμες τελετές ως την πιο ιερή πράξη και θεωρούσαν κατάρρα κάποιος να παραμείνει άταφος. Πόσο μάλλον για τους Αθηναίους πολίτες, όπου ο ενταφιασμός στην γη όπου είχαν γεννηθεί είχε μεγάλη σημασία. Οι επιμέρους νεκρικές τελετές περιλάμβαναν ποικίλες διαδικασίες, όπως ο καλλωπισμός, η πρόθεση, η εκφορά, το περίδειπνο.

Πρωταγωνιστικό ρόλο στο μεγαλύτερο μέρος της νεκρώσιμης ακολουθίας, ήταν η πολύτιμη συμβολή των γυναικών. Στο αρχικό στάδιο του καλλωπισμού του νεκρού, έπαιρναν μέρος οι γυναίκες που είχαν ξεπεράσει τα εξήντα έτη και είχαν στενούς συγγενικούς δεσμούς με τον θανόντα. Έκαναν επάλειψη του σώματος με αρωματικό λάδι. Περιτύλιγαν το σώμα του με ταινίες και ύστερα με λινό σεντόνι, που ονομαζόταν *φάρος*. Στη συνέχεια, στεφάνωναν το κεφάλι του με άνθη ως έπαθλο του αγώνα της ζωής και έπειτα τον στόλιζαν με κορδέλες και κοσμήματα.

Μετά τον καλλωπισμό, ακολουθούσε η *πρόθεσις*, η οποία διαρκούσε μία ολόκληρη ημέρα, αν και σύμφωνα με τον Πλάτωνα έπρεπε να διαρκεί όσο διάστημα χρειαζόταν για να διαπιστωθεί ο θάνατος⁴⁹. Συνήθως, όμως η διάρκειά της ήταν τρεις ημέρες, βέβαια πολλές φορές σημαντικό ρόλο στη διάρκεια έπαιζε και η κοινωνική θέση του νεκρού. Μια ημέρα προτού αρχίσει η διαδικασία της *πρόθεσις*, τοποθετούσαν μπροστά από την πόρτα του σπιτιού ένα δοχείο με νερό πηγής, για να εξαγνίζονται από το μiasma του νεκρού όσοι πήγαιναν στο σπίτι του. [*Αντιφών*, 37.4: *οὔτοι τότε μὲν πρόθυμοι ἦσαν ἀπογράφεσθαι με εὐθὺς τῇ ὑστεραίᾳ ἢ ὁ παῖς ἐθάπτετο, πρὶν τὴν οἰκίαν καθῆραι καὶ τὰ νομιζόμενα ποιῆσαι...*]. Το νερό όπως έχουμε αναφερθεί και παραπάνω αποτελούσε για τους αρχαίους Έλληνες πρωταρχικό καθαρτήριο στοιχείο και ειδικότερα το θαλασσινό, καθώς πίστευαν ότι περιείχε λιγότερες μολύνσεις⁵⁰. Το δοχείο αυτό, που το θεωρούσαν μiasμένο, ονομαζόταν “*όστρακον*” και “*αρδάνιον*”, ήταν πήλινο και το μετέφεραν από άλλο σπίτι στο

⁴⁹ G. Arrigoni, “Οι γυναίκες στην Αρχαία Ελλάδα”, μτφ Μ. Ανδρόνικου, Ε. Δουλάμη, Α. Κεφαλά, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 269.

⁵⁰ G. Arrigoni, ο. π., σελ. 276.

σπίτι του νεκρού. Τοποθετούσαν το νεκρό στην νεκρική κλίνη, με το κεφάλι ανασηκωμένο επάνω σε μαξιλάρι και τα πόδια στραμμένα προς την είσοδο του σπιτιού [*Ιλιάς 19.212* *κεῖται ἀνὰ πρόθυρον τετραμμένος...*]. Γύρω από τη νεκρική κλίνη έβαζαν ζωγραφισμένα πήλινα αγγεία, τις ‘*ληκύθους*’. Το νεκρικό κρεβάτι ήταν καλυμμένο με λινό ύφασμα.

Στο μεγαλύτερο μέρος του τελετουργικού δεν έλειπε ο θρήνος, ο οποίος αποτελούσε καθήκον των γυναικών [*Πίνδαρος 4.113: μίγα κωκυτῶ γυναικῶν: μεσχόλια ἔθος γάρ ἦν ἐκτεῖναι τὰς χεῖρας ὅταν ἐκφορὰ νεκροῦ γίνηται...*]. Σε περίπτωση απουσίας γυναικών, προκειμένου να υπάρχει κάποιος που θα μοιρολογούσε προσλάμβαναν γυναίκες, που προορίζονταν γι’ αυτό το σκοπό. Κατά τη διάρκεια του θρήνου οι γυναίκες τραβούσαν τα μαλλιά τους, χτυπούσαν το στήθος τους, για να εξωτερικεύσουν το μίσμα και έριχναν στάχτη στο κεφάλι τους φορώντας ενδύματα βρώμικα και σχισμένα. Οι γυναίκες που ήταν ηλικιακά μικρότερες των εξήντα ετών απαγορευόταν να παρευρίσκονται σε όλη τη διάρκεια της πρόθεσης, εκτός εάν ήταν πολύ στενοί συγγενείς.

Μετά από τη διαδικασία της πρόθεσης, το πρωί της τρίτης ημέρας ακολουθούσε η εκφορά. Το στάδιο αυτό περιλάμβανε μεταφορά της νεκρικής κλίνης στα χέρια από τους οικείους ή τους στενούς συγγενείς. Όταν ξεκινούσε η πομπή συνήθως ακολουθούσαν θυσίες ή σπονδές. Το νεκρό συνόδευαν μέχρι τον τάφο πολλά άτομα μαζί, ξεσπώντας σε δυνατούς θρήνους. Οι άνδρες βάδιζαν μπροστά και οι γυναίκες ακολουθούσαν. Μπροστά από όλους βάδιζε μια γυναίκα που κρατούσε το αγγείο για τις σπονδές. Όταν η πομπή έφτανε στο νεκροταφείο, άρχιζε η διαδικασία της ταφής, που σηματοδοτούσε την ανάπαυση της ψυχής του. Το τελετουργικό που ακολουθούνταν κατά τη διάρκεια της ταφής διέφερε από τόπο σε τόπο και από περιοχή σε περιοχή. Η ταφή συνήθως γινόταν ή με καύση του σώματος του νεκρού ή με ενταφιασμό του σώματος.

Στην Αθήνα κατά το 750π.Χ. γίνεται το πέραςμα από την καύση στον ενταφιασμό και από το 700π.Χ. στην καύση⁵¹. Ο πιο συνηθισμένος τύπος τάφου με καύση ήταν ένας λάκκος, όπου το τεφροδόχο αγγείο έμπαινε στον πυθμένα του

⁵¹ Morris I., ‘*Ταφικά τελετουργικά έθιμα και κοινωνική δομή στην κλασική αρχαιότητα*’, μτφ Κάτια Μαντέλη, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σελ. 33.

λάκκου⁵². Πριν από την καύση άλειφαν τον νεκρό με αλοιφή και μέλι. Συνήθως η καύση επιλεγόταν σε δυσχερείς στιγμές, όταν υπήρχε πόλεμος ή επιδημία, διότι σε τέτοιες περιπτώσεις οι νεκροί ήταν πολλοί. Γύρω από τη φωτιά στέκονταν συγγενείς και φίλοι του νεκρού. Μετά από την καύση οι κοντινοί συγγενείς και ιδιαιτέρως ο γιός του νεκρού μάζευαν τα οστά και τη στάχτη. Τα οστά τα έπλεναν με κρασί, τα τοποθετούσαν σε αμφορείς και τα έθαβαν σε στρογγυλούς λάκκους, αφού σκέπαζαν τα δοχεία με μαύρο ύφασμα.

Ο ενταφιασμός παρουσιάζεται ως πιο συνηθισμένος κατά τον 8ο αιώνα π. Χ⁵³. Οι νεκροί τοποθετούνταν σε κιβώτια διαφόρων σχημάτων και υλικών, όπως από πηλό και θάβονταν με το κεφάλι προς την ανατολή ή προς τη δύση ανάλογα με τα έθιμα του τόπου. Ο ενταφιασμός συνήθως γινόταν έξω από την πόλη, για να μην μολύνει τους ζωντανούς, αφού ολοκληρωνόταν ακολουθούσε το *περίδειπνο*, το οποίο προϋπέθετε οπωσδήποτε θυσία ζώων. Συνήθιζαν να καίνε τα ζώα στη νεκρική πυρά μαζί με τον νεκρό. Μαρτυρίες θέλουν το γεύμα να δινόταν στο σπίτι του νεκρού, όπου ήταν και μια ευκαιρία συνάντησης μεταξύ των συγγενών.

Οι νεκρικές προσφορές και τα περίδειπνα επαναλαμβάνονταν σε συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα. Κατά την τρίτη και την ένατη ημέρα η οικογένεια και οι φίλοι συγκεντρώνονταν στον τάφο όπου τελούσαν τις απαραίτητες τελετές τα *ένατα*⁵⁴. Κατά την τριακοστή ημέρα μετά από την κηδεία γινόταν η Τριακάς με κοινό δείπνο, που υπεδείκνυε το τέλος του πένθους⁵⁵ και από εκεί και μετά τιμούσαν τους νεκρούς με τις κοινές εορτές, με τις οποίες η πόλη κάθε χρόνο τιμούσε τους νεκρούς της.

Μερικές από τις πιο γνωστές εορτές ήταν τα Νεκύσια, τα Γενέσια, τα Νεμέσια κ.α. Μέσα στο πλαίσιο αυτών των εορτών στόλιζαν τους τάφους, έφερναν μέσα σε αγγεία, προσφορές, γνωστές και ως χοές, όπου περιλάμβαναν, γάλα, μέλι, κρασί, λάδι κ.α. Οι χοές αυτές χύνονταν στον τάφο σε τρεις δόσεις και είχαν σκοπό τον εξαγνισμό. Στους τάφους των ανύπαντρων γυναικών τοποθετούσαν λουτροφόρους.

⁵² Ε. Μανακίδου- Φλ. Μανακίδου, ο. π., σελ. 48.

⁵³ Burkert W., ο. π. , σελ. 401.

⁵⁴ G. Arrigoni, ο. π., σελ. 273.

⁵⁵ Βρεττός Λ., *‘Τάμος, γέννηση, θάνατος στην Αρχαία Ελλάδα’*, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2003, σελ. 119.

Επίσης συνήθιζαν να τοποθετούν δίπλα στους νεκρούς έναν αμφορέα με νερό, για να μην διψάσουν, διάφορες τροφές, όπως αβγά, μέλι, σιτάρι κ.α. Η διαδικασία ήταν η ίδια και γι' αυτούς που είχαν σκοτωθεί στο πεδίο της μάχης.

Η επικρατούσα εικόνα των γυναικών έρχεται να αλλάξει τα μέχρι τώρα δεδομένα. Χάρη στις πηγές που σώζονται έως σήμερα, παρέχουν πληροφορίες για τη γενικότερη πολιτική και κοινωνική θέση των γυναικών της εποχής. Ο κυρίαρχος ρόλος τους στα θρησκευτικά δρώμενα, σε μερικές από τις πιο σημαντικές εορτές της αρχαιότητας, αποτελούσαν για τις γυναίκες τον κύριο παράγοντα ενσωμάτωσής τους στην κοινότητα. Τα στοιχεία αυτά συγκλίνουν στην αποκαθήλωση της υποτακτικής, σιωπηλής γυναικείας ύπαρξης και στην κατάρριψη του στερεότυπου της αποκλεισμένης από τον δημόσιο χώρο και την πολιτική ζωή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3:ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΘΕΟΤΗΤΩΝ

3.1 Η λατρεία της Ήρας.

Το τρίτο κεφάλαιο της εργασίας, πραγματεύεται τη λατρεία των θεοτήτων της αρχαιότητας και συγκεκριμένα αυτή της Ήρας, της Άρτεμης και του Διονύσου. Η αρχαία ελληνική θρησκεία έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών και διαφόρων ιστορικών, θρησκευτικών και κοινωνιολογικών μελετών. Σ' αυτό το κεφάλαιο, γίνεται προσπάθεια να παρουσιαστεί, να αναλυθεί, να επεξηγηθεί η εικόνα που είχαν οι πιστοί απέναντι στη λατρεία των θεών, ενώ παράλληλα θα παρουσιαστεί η αρχιτεκτονική μορφή ορισμένων αφιερωματικών τους ιερών, καθώς προκαλούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον με την πρώιμη μνημειακή τους διαμόρφωση.

Ο όρος αρχαία ελληνική θρησκεία, χρησιμοποιείται για τις λατρείες που ξεκινούν χρονικά από το 1.200 π. Χ., αλλά ως φαινόμενο γίνεται κατανοητή μετά τον 8^ο αι. π. Χ. και δομείται στη διάρκεια του 7^{ου} αι., μέσα στα γεωγραφικά, πολιτιστικά, πολιτικά πλαίσια της πόλης- κράτους. Στην κάθε θεότητα, προσδίδεται και το αντίστοιχο λατρευτικό επίθετο, το οποίο σχετίζεται με τον τόπο και τη λατρεία που επιτελεί.

Η πρώτη θεότητα που θα μελετήσουμε είναι η Ήρα. Θα αναλύσουμε τα βασικά στοιχεία της λατρείας της. Περιγράφονται εκτενώς τα δύο Ηραία αυτό του Άργους και της Ολυμπίας, που αποτέλεσαν τον πυλώνα για την εδραίωση της λατρείας της στην ευρύτερη περιοχή, αλλά έδωσαν και μια γενικότερη ώθηση στην εξέλιξη της ναοδομίας κατά την πρώιμη περίοδο.

Η θεά Ήρα, γνωστή από τα μυθολογικά χρόνια, ανήκε στο πάνθεο των δώδεκα θεών. Ήταν βασίλισσα του Ολύμπου και κόρη του Κρόνου και της Ρέας, ενώ αδερφός της και σύζυγος της ήταν ο Δίας. Η λατρεία της ήταν διαδεδομένη σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια. Οι περισσότερες περιγραφές απεικονίζουν την Ήρα να κρατά ένα σκήπτρο δηλώνοντας το κυρίαρχο στοιχείο της. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, από τους πιο παλιούς που λατρεύαν την Ήρα ήταν οι Πελασγοί, κέντρα των οποίων ήταν οι πεδιάδες της Θεσσαλίας και της Πελοποννήσου. Τα ιερά της έχουν αποτελέσει σημαντικές κατηγορίες ιερών στη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Προς τιμήν της πραγματοποιούνταν γιορτές σε πολλές πόλεις της αρχαίας Ελλάδας τα γνωστά Ηραία.

Κέντρα της λατρείας της αποτέλεσαν η Πελοπόννησος, όπου συναντάμε το Ηραίο του Άργους και της Ολυμπίας, στην Κόρινθο το Ηραίο της Περαχώρας και στο Αιγαίο συναντάμε το περίφημο ιερό της θεάς στη Σάμο. Λατρευόταν όμως και στην Τίρυνθα, στην Επίδαυρο κ.α. Στο Ηραίο του Άργους βρισκόταν ο μεγαλοπρεπής ναός της, όπου υπήρχε το χρυσελεφάντινο άγαλμα της θεάς, που ήταν έργο του γλύπτη Πολύκλειτου, όπου απεικονίζεται να κρατά στο ένα χέρι το σκήπτρο και στο άλλο το ρόδι. Τα ιερά της τα συναντάμε σε εύφορες πεδιάδες και διαδραματίζουν καίριο ρόλο για τον έλεγχο της εκάστοτε περιοχής.

Η Ήρα ως θεά αντιπροσώπευε τον οίκο και το γάμο. Αυτά τα στοιχεία αποτελούσαν σημαντικούς θεσμούς για τους αρχαίους. Ο γάμος θεωρούνταν ένας ιερός θεσμός, μέσω του οποίου μπορούσε να επιτευχθεί η δημιουργία οικογένειας. Στον αρχαίο κόσμο, η κάθε πόλη τελούσε το μυστήριο του γάμου, σύμφωνα με τα δικά της έθιμα. Στην Αθήνα γιορταζόταν κατά τον μήνα Γαμηλίωνα (χρονικό διάστημα 23 Δεκεμβρίου- 22 Ιανουαρίου). Στη διάρκεια του μήνα αυτού τελούνταν οι περισσότεροι γάμοι των Αθηναίων. Ο μήνας αυτός ήταν αφιερωμένος στους θεούς Δία και Ήρα και πήρε το όνομά του από τη γιορτή των Γαμηλίων ή Θεογαμίων, του ιερού γάμου μεταξύ των δυο θεών.

Στους ναούς της Ήρας, τα Ηραία φαίνεται πως υπηρετούσαν κυρίως γυναίκες, καθώς υπήρχαν κατάλογοι όπου αναγράφονταν τα ονόματα των ιερειών και το έτος που ξεκίνησαν να ιεουργούν⁵⁶. Ενώ, παράλληλα, στα Ηραία βρίσκουμε πληθώρα τελετουργικών στοιχείων, μεταξύ των οποίων, βραβεία που έπαιρναν οι κοπέλες, όπως ένα στεφάνι αγριελιάς και μέρος από την αγελάδα που θυσιαζόταν.

3.1.1 Ηραίο του Άργους.

Μετά την κατάρρευση του μυκηναϊκού πολιτισμού, αρκετοί ήταν εκείνοι που μετανάστευσαν, υπήρξαν όμως και αρκετοί που συνέχισαν να κατοικούν στα ερείπια των Μυκηνών και της Τίρυνθας. Με την κάθοδο των Δωριέων, υπήρξε η εισαγωγή δικών τους λατρειών, χωρίς όμως να παραγκωνιστούν οι ήδη υπάρχουσες. Αρκετοί από αυτούς εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του Άργους και σχημάτισαν έναν οικισμό

⁵⁶ Παπαχατζής Ν., ο. π., σελ. 94.

όπου κατοικούσαν κι άλλα φύλλα. Οι Δωριείς είχαν γενικά επεκτατικές τάσεις και είχαν ως στόχο να επικρατήσουν στην ευρύτερη περιοχή. Ήδη από τον 9ο αι. π. Χ. ο οικισμός του Άργους βρίσκεται υπό δωρική κυριαρχία. Ενώ, στα τέλη του 8^{ου} αι. με αρχές του 7^{ου} αι. π. Χ. ο οικισμός του Άργους είχε αρχίζει να μετασχηματίζεται σε μια πόλη- κράτος, η περίοδος αυτή έχει χαρακτηριστεί από οικονομική ευρωστία, δημογραφική αύξηση και γεωγραφική επέκταση.

Το Ηραίον του Άργους θεωρείται ένα τα κορυφαία ιερά της Ελλάδας. Εδρεύει στη βόρεια πλευρά της πεδιάδας της Αργολίδας και θεωρείται το κέντρο της λατρείας της Ήρας. Ο ναός χτίστηκε από τον Δώρο, τον πατέρα του γένους των Δωριέων⁵⁷. Το μεγάλο αυτό ιερό της Ήρας, βρίσκεται μεταξύ του Άργους και των Μυκηνών, ιδρύθηκε στη νότια πλευρά του λόφου που ονομάζεται Εύβοια και απέχει περίπου 8 χιλιόμετρα βορειοδυτικά από την πόλη του Άργους.

Ο πρώιμος ναός της Ήρας χρονολογείται στις αρχές του 7ου αι., αλλά γενικά η ακριβής χρονολόγησή του έχει αποτελέσει σημείο διαφωνίας. Παρατηρείται η απουσία κατάλοιπων κεραμιδιών, στοιχείο που προσδίδει την πρώιμη χρονολόγηση του ναού. Το ιερό αποτελούσε έναν συνδυαστικό κρίκο, για τους γειτονικούς πληθυσμούς, καθώς έβρισκαν έναν κοινό χώρο για να ασκήσουν τη λατρεία τους. Από τις αρχές του 7ου αι. δεσπόζει στην αργολική πεδιάδα ως θρησκευτικό κέντρο της πόλης του Αργού. Στο Ηραίον τελούνταν η πιο φημισμένη γιορτή προς τιμήν της Ήρας, τα Ηραία ή ‘‘Εκατόμβοια’’.

Όσον αφορά την αρχιτεκτονική μορφή του ιερού, είναι ένας ορθογώνιος περίστυλος ναός, με πρόναο και οπισθόδομο. Οι διαστάσεις του σηκού είναι, 36,30 μ. μήκος και 8,50μ. πλάτος και αυτός περιβάλλεται 6 x 14 κίονες. Η διάμετρος των κιόνων είναι 0,80μ. Οι κίονες ήταν κατασκευασμένοι από ξύλο, λόγω της απουσίας αρχιτεκτονικών θραυσμάτων. Μεταξύ του τέλους του 8ου και των αρχών του 7ου αιώνα π. Χ. τοποθετείται η κατασκευή του ογκώδους, ανδρήρου του ιερού. Το άνδρηρο ήταν διαστάσεων 55,80 x 34,40μ. Το βόρειο άνδρηρο πιθανώς κατασκευάστηκε το 700 π. Χ., ενώ το κατώτερο στα μέσα του 7ου αι. π. Χ.

⁵⁷ Gruben G., ο. π., σελ. 118.

Ο Wright⁵⁸, υποστήριξε ότι πριν την κατασκευή του ναού, είχε κατασκευαστεί άνδριο με ψευδοκυκλώπεια τοιχοδομία, καθώς ήταν ένα σύστημα που εξυπηρετούσε στα πρώιμα ιστορικά χρόνια. Από τον 6ο αιώνα π. Χ., προστέθηκε στη δυτική πλευρά του χώρου μια αίθουσα συμποσίων, όπου κάνει την εμφάνισή της μια καινούργια αρχιτεκτονική μορφή: το περιστύλιο, μια ορθογώνια αυλή που περιβάλλεται από στοές⁵⁹.

Από τον πρώιμο αρχαϊκό ναό της Ήρας σώζεται σήμερα ένα μικρό μέρος του νότιου στυλοβάτη. Η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως πληθώρα αναθημάτων, όπως αγγεία, ειδώλια, ομοιώματα αντικειμένων και γενικότερα αρκετές προσφορές που έχουν να κάνουν με τη γυναίκα, όπως ήταν τα κοσμήματα. Ορισμένα από αυτά αναπαριστούν ανθρώπινες μορφές και άλλα ζώα. Ανακαλύφθηκαν γυναικείες μορφές, οι οποίες φέρνουν στην αγκαλιά τους νήπια ή βρέφη, επίσης βρέθηκαν αγαλματίδια ταύρων, βοδιών κ.α. Επιπλέον, ποικιλία υπάρχει και σε πηλίνα ομοιώματα, καθώς βρέθηκαν αναπαραστάσεις κρεβατιών και τραπεζιών, αλλά και αντικείμενα που σχετίζονται με την υφαντική.

Ο Ηρόδοτος μας εξιστορεί, τη μάχη μεταξύ των Αργείων και των Αθηναίων και πως οι γυναίκες της Αθήνας δεν ήθελαν να αφήσουν τους άνδρες τους να πάνε να πολεμήσουν. Η πόλις όμως έκρινε σωστό και επέμεινε να πάνε, εκεί σκοτώθηκαν όλοι, εκτός από έναν και όταν αυτός γύρισε πίσω στην Αθήνα και ανήγγειλε την καταστροφή, οι γυναίκες των αντρών που πήραν μέρος στην εκστρατεία εναντίων της Αίγινας, τον κάρφωσαν με τις περόνες από τα ρούχα τους και τον σκότωσαν. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, από τότε στην Αθήνα καταργήθηκε το δωρικό πέπλο και στο Ηραίο του Άργους αφιέρωναν περόνες Γι' αυτό και στα πρώιμα ιερά βρίσκουμε περόνες. [*Ηρόδοτος, Ιστορίαι 5.88.2- 5.88.3: πλὴν Ἀργεῖοι μὲν λέγουσι αὐτῶν τὸ Ἀττικὸν στρατόπεδον διαφθειράντων τὸν ἕνα τοῦτον περιγενέσθαι, Ἀθηναῖοι δὲ τοῦ δαιμονίου· περιγενέσθαι μέντοι οὐδὲ τοῦτον τὸν ἕνα, ἀλλ' ἀπολέσθαι τρόπῳ τοιῷδε· κομισθεὶς ἄρα ἐς τὰς Ἀθήνας ἀπήγγελλε τὸ πάθος· πυθομένης δὲ τὰς γυναῖκας τῶν ἐπ' Αἴγινα στρατευσαμένων ἀνδρῶν, δεινὸν τι ποιησαμένης κείνον μοῦνον ἐξ ἀπάντων σωθῆναι, πέριξ τὸν ἄνθρωπον τοῦτον λαβούσας καὶ κεντεῦσας τῇσι περόνησι τῶν*

⁵⁸ Wright J., "The Old Temple Terrace at the Argive Heraeum and Early Cult of Hera in Argolid", 1982, σελ. 191-193, <https://www.academia.edu/>.

⁵⁹ Gruben G., ο.π., σελ. 120.

ίματίων είρωτᾶν έκάστην αύτέων όκου είη ό έωυτῆς άνήρ. και τοϋτον μέν οϋτω διαφθαρήναι, Αθηναίοισι δέ έτι τοϋ πάθεος δεινότερόν τι δόξαι είναι τὸ τῶν γυναικῶν έργον. Άλλω μέν δὴ οϋκ έχειν ότεω ζημιώσωσι τὰς γυναῖκας, τὴν δέ έσθῆτα μετέβαλον αύτέων ές τὴν Ίάδα· έφόρεον γάρ δὴ πρὸ τοϋ αί τῶν Αθηναίων γυναῖκες έσθῆτα Δωρίδα, τῇ Κορινθίῃ παραπλησιωτάτην· μετέβαλον ὧν ές τὸν λίνεον κιθῶνα, ἵνα δὴ περόνησι μὴ χρέωνται].

3.1.2 Ηραίο της Ολυμπίας.

Ο ναός της Ήρας στην Ολυμπία, πρόκειται για το πρώτο μνημειώδες οικοδόμημα που χτίστηκε στους πρόποδες του Κρονίου λόφου. Υπήρξαν ανταγωνισμοί για τον έλεγχο του ιερού, αλλά το ιερό δεν συνδέθηκε με κάποια πόλη κράτος. Η ισχυρότερη γυναικεία θεότητα στην περιοχή είναι αυτή της Ήρας, καθώς και ο πρώτος ναός που κατασκευάστηκε ήταν αυτός της Ήρας. Το Ηραίο οικοδομήθηκε από τους κατοίκους του Σκυλλούντα, αρχαίας πόλης της Ηλείας. Η ανακάλυψή του έγινε το 1877, κατά τη διάρκεια ανασκαφών του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου.

Η κατασκευή του ναού ξεκίνησε στα μέσα του 7^{ου} αι. π. Χ., το μήκος του ήταν περίπου 50μ. και το πλάτος του 18,76μ., με έξι κίονες στην πρόσοψη και 16 στις μακρές πλευρές. Οι κίονες ήταν ξύλινοι. Θεωρείται δωρικός περίπτερος ναός. Χαρακτηριστικό του ιερού είναι η μικρή ανομοιομορφία που παρουσιάζουν οι κίονες μεταξύ τους, διότι στην αρχή ήταν ξύλινοι, ενώ στη συνέχεια αντικαταστάθηκαν με λίθινους⁶⁰. Ο θριγκός ήταν ξύλινος με πήλινη επένδυση, όπως και τα κεραμίδια της στέγης ήταν πήλινα. Ο ναός αποτελείται από πρόναο, σηκό και οπισθόδομο. Ο πρόναος και ο οπισθόδομος είχαν όμοιες διαστάσεις και ήταν δίστηλοι και η πρόσβαση στο σηκό γινόταν από τον πρόναο, μέσω μιας δίφυλλης θύρας, πλάτους 2,90 μ.

Ο σηκός ήταν στενόμακρος, χωρίζεται κατά μήκος σε τρία κλίτη που αποτελούνται από οχτώ κίονες Στο βάθος του σηκού, επάνω σε βάθρο ήταν στημένα τα λατρευτικά αγάλματα του Δία και της Ήρας⁶¹. Στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας εκτίθεται η πιθανολογούμενη κεφαλή της Ήρας Η Ήρα απεικονιζόταν

⁶⁰ Π. Βαλαβάνης, ο.π., σελ. 44.

⁶¹ Gruben G., ο. π., σελ. 63.

καθισμένη σε θρόνο και δίπλα της στεκόταν ο Δίας. Στην κορυφή του αετώματος υπήρχε ένα διαμετρικά τεράστιο δισκοειδές πήλινο ακρωτήριο ύψους 2,30μ., το οποίο προσέδιδε ένα στοιχείο εντυπωσιασμού στην πρόσοψη του ναού. Στην ανατολική πλευρά υπάρχει ο πρόναος με δύο κίονες ανάμεσα στις παραστάδες. Σήμερα από το ναό σώζονται τα θεμέλια, οι τεράστιοι ορθοστάτες του σηκού και το κατώτερο μέρος των κιόνων.

3.2 Η φυσιογνωμία της Άρτεμης.

Σημαντική θέση μεταξύ των θεών κατέχει η Άρτεμης, πρόκειται για ένα πρόσωπο με πλούσια μυθολογική παράδοση. Οι ιστορικές πηγές και τα αρχαιολογικά ευρήματα που αφορούν τη λατρεία της είναι αμέτρητα και θα συμβάλουν, ώστε να προσεγγίσουμε με τον καλύτερο τρόπο την φύση και τη λατρεία της. Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση σε δύο από τις πιο γνωστές και σημαντικές λατρείες της Άρτεμης αυτή ως Βραυρωνίας και ως Ορθίας, περιγράφοντας τις αντίστοιχες τελετουργικές πρακτικές και την αρχιτεκτονική ναοδομία στις περιοχές αυτές. Στη περιοχή της Βραυρώνας πραγματοποιούνταν η τελετή προς τιμήν της θεάς από νεαρά κορίτσια, ενώ στη λατρεία της Άρτεμης Ορθίας, στη Σπάρτη, λάμβαναν μέρος νεαρά αγόρια.

Η μυθολογία θέλει την Άρτεμη να γεννήθηκε στο ιερό νησί της Δήλου, να είναι κόρη του Δία και της Λητούς και δίδυμη αδερφή του Απόλλωνα. Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της είναι, ως θεά του κυνηγιού ακολούθως και της υπαίθρου. Η Άρτεμη χαρακτηρίζεται ως θεά του κυνηγού και δείχνει την προστασία της απέναντι στα ζώα. Ένα ακόμη κύριο χαρακτηριστικό της είναι, η ιδιότητα της ως κουροτρόφου, απέναντι στην μητρότητα και τον τοκετό. Η θεά στις γραμματειακές πηγές αποδίδεται με διάφορα επίθετα, ανάλογα με τις ιδιότητες που της προσδίδουν και από τον τόπο στον οποίο λατρεύεται.⁶²

Ως θεά του κυνηγιού η Άρτεμης, στις περισσότερες εικονογραφήσεις απεικονίζεται με φαρέτρα και τόξο. Ως ιερό ζώο της έχει το ελάφι. Η θεά ενδεικτικά αποκαλείται: ‘τοξοφόρος’, ‘τοξότις’⁶³, ‘ελαφηβόλος’ κ.α. Διδάσκει τους καλούς

⁶² Burkert W., ο.π., σελ. 318-320.

⁶³ Simon E., ‘Οι θεοί των αρχαίων Ελλήνων’, μτφ. Σ. Πινιάτογλου, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 152-154.

κυνηγούς και τιμωρεί τους κακούς, καθώς και ως προστάτιδα των μικρών ζώων, δεν επιτρέπει στους κυνηγούς να τα κυνηγούν⁶⁴.

Οι κυνηγοί της δίνουν το προσωνύμιο *Αγροτέρα*, που προέρχεται από τη λέξη άγρα που σημαίνει κυνήγι. Μετά το κυνήγι συνήθιζαν να της αφιερώνουν ή να κρεμούν στα δέντρα προς τιμήν της αυτά τα οποία απέκτησαν από το κυνήγι τους, ενδεικτικά, κάποια κέρατα των θηραμάτων τους, χαυλιόδοντες ή το δέρμα τους. Προς τιμήν της Αγροτέρας, οι Λακεδαιμόνιοι είχαν θεσπίσει πριν από πολεμικές επιχειρήσεις κάποιες καθιερωμένες θυσίες, όπου σύμφωνα με το τελετουργικό θυσιαζόταν μια κατσίκα, που αποτελούσε κυρίαρχο ζώο στις θυσίες προς τιμήν της θεάς. Αν και δεν ήταν θεά του πολέμου, συμμετείχε έμμεσα καθοδηγώντας και χαρίζοντας την πνευματική και ορθή της διαύγεια στους πολεμιστές.

Η Άρτεμη, συνδέεται με τα βουνά, τα λιβάδια και τα ποτάμια, γι' αυτό και τα περισσότερα από τα ιερά της βρίσκονται σε άγριες και απόμακρες περιοχές, όπου υπάρχει βλάστηση και υγρασία. Ως προστάτιδα της μητρότητας εξασφάλιζε στις γυναίκες έναν επιτυχή τοκετό, διότι σύμφωνα με το μύθο η Άρτεμη βοήθησε τη μητέρα της Λητώ να γεννήσει τον δίδυμο αδερφό της Απόλλωνα. Η Άρτεμη συνδέεται με τις γυναίκες από πολύ μικρή ηλικία. Οι κοπέλες αφιέρωναν στη θεά πριν το γάμο τους τα παιχνίδια τους, γεγονός που αποδεικνύεται και από τα αναθήματα που εντοπίστηκαν στην περιοχή της Βραυρώνας, όπως μικρά αγαλματίδια, αγγεία, καθώς και εργαλεία γνεσίματος και ύφανσης⁶⁵.

Υπάρχουν αρκετοί μελετητές, που ισχυρίζονται πως οι λατρείες της θεάς έχουν συνδεθεί με τελετές διάβασης, τόσο των κοριτσιών όσο και των αγοριών, από την εφηβεία στην ενήλικη ζωή. Οι περισσότερες από αυτές τις τελετές φαίνεται πως έχουν χαρακτήρα μυητικό. Τα κορίτσια πριν από τον γάμο αφιέρωναν στην Άρτεμη σύμβολα της παιδικής τους ηλικίας, όπως παιχνίδια, κούκλες κ.α., καθώς η πρακτική αυτή σηματοδοτούσε την εγκατάλειψη της παιδικής ηλικίας και τη μετάβασή τους στην κοινωνία των ενηλίκων. Ένα ακόμη έθιμο που επικρατούσε πριν από το γάμο ήταν τα αγόρια και τα κορίτσια να αφιερώνουν στη θεά μια τούφα από τα μαλλιά

⁶⁴ Simon E., ο. π., σελ. 158.

⁶⁵ G. Arrigoni, ο. π., σελ. 61.

τους, το λεγόμενο *κούρειον*⁶⁶, η θυσία ενός ζώου, κάτι που συμβόλιζε την έξοδο του νέου από την παιδική ηλικία.

Ο μύθος θέλει την Άρτεμη να εμφανίζεται πολύ συχνά και να χορεύει, τη σχέση της με το χορό μπορούμε να τη διαπιστώσουμε και από τα λατρευτικά της επίθετα, όπως *Καρυάτις*, από το οποίο παίρνουν το όνομά τους και οι γνωστές Καρυάτιδες που χόρευαν προς τιμήν της⁶⁷. Η παράδοση θέλει τις Καρυάτιδες να είναι παρθένες ιέρειες, οι οποίες χόρευαν το λατρευτικό χορό κάθε χρόνο στα ‘*Καρυάτεια*’, γιορτή προς τιμήν της Άρτεμης της Καρυάτιδας. Το ιερό της Καρυάτιδος Αρτέμιδος, ήταν υπαίθριο και στο εσωτερικό του υψωνόταν το άγαλμα της θεάς, βρισκόταν στην περιοχή που ονομάζεται Καρύαι, ανάμεσα στα βουνά που χωρίζουν την Λακωνία από την Αρκαδία. Εκεί οι νεαρές κοπέλες χόρευαν φέροντας στο κεφάλι τους καλάθια, στα οποία είχαν συγκεντρώσει τις προσφορές των πιστών. Ορισμένοι ταυτίζουν τον χορό των κοριτσιών και με τελετές μετάβασης στην ενηλικίωση.

Στην περιοχή της Πελοποννήσου, το πιο συνηθισμένο προσωνύμιο της Αρτέμιδος είναι το *Λιμνάτις* ή *Λιμναία*, που προέρχεται από τη μεσσηνιακή πόλη Λίμνες. Με το προσωνύμιο αυτό λατρεύεται συνήθως κοντά σε λίμνες, ποτάμια, έλη και πηγές⁶⁸. Το ιερό αυτό βρισκόταν κατά πάσα πιθανότητα στο βάθος μιας ρεματιάς, στα σύνορα της Λακωνίας με τη Μεσσηνία. Για το ιερό αυτό ο Πausανίας μιας διηγείται τις βιαιοπραγίες των Μεσσηνίων σε βάρος νεαρών κοριτσιών στη Σπάρτη, όπου γιόρταζαν την Άρτεμη⁶⁹. Η πράξη αυτή θεωρήθηκε ως η αιτία για τον πρώτο μεσσηνιακό πόλεμο (743- 736 π. Χ.). Γενικότερα, η παρουσία της Άρτεμης συνοδεύει τη γυναίκα σε πολλά από τα στάδια της ζωής της και αυτό θα προσπαθήσουμε να το αναδείξουμε και παρακάτω.

⁶⁶ G. Arrigoni, ο. π., σελ. 55.

⁶⁷ G. Arrigoni, ο. π., σελ. 83.

⁶⁸ Simon E., ο. π., σελ. 152.

⁶⁹ G. Arrigoni, ο. π., σελ. 73-74.

3.2.1 Άρτεμης Βραυρωνία.

Η πρώτη σημαντική λατρεία της Άρτεμης που θα εξετάσουμε είναι αυτή στην περιοχή της Βραυρώνας. Στην εύφορη κοιλάδα της Βραυρώνας, που διασχίζεται από τον ποταμό Ερασινό, λατρευόταν από τα προϊστορικά χρόνια η Άρτεμης, ως προστάτιδα της φύσης, της γονιμότητας, του τοκετού και των παιδιών. Κοντά στις εκβολές του Ερασινού συγκροτήθηκε το ιερό της Βραυρωνίας Αρτέμιδος, όπου η λατρεία του αναπτύσσεται από τον 8^ο μέχρι τον 4^ο αι. π. Χ. Η κύρια λατρεύμενη θεότητα ήταν η Άρτεμη, παράλληλα όμως λατρευόταν η Ιφιγένεια, η Λητώ, ο Απόλλων και ο Διόνυσος.

Η περιοχή της Βραυρώνας προοριζόταν για την ίδρυση ενός ιερού, διότι περιβαλλόταν από ένα κατάφυτο περιβάλλον μέσα λόφους και δάση, ενώ είχε έντονη υγρασία, λόγω του ποταμού Ερασινού. Το ιερό λοιπόν της Αρτέμιδος αποτελούσε ένα σπουδαίο λατρευτικό κέντρο για ολόκληρη την περιοχή της Αττικής. Η λατρεία της Άρτεμης στην περιοχή της Βραυρώνας, ανάγεται στη γεωμετρική εποχή, γύρω στο 700 π. Χ, παρουσιάζοντας ιδιαίτερη άνθηση στο τέλος του 6ου και στο πρώτο μισό του 5ου αι. π. Χ.⁷⁰, στοιχείο που οφείλεται στον Πεισίστρατο, καθώς ήταν υπεύθυνος για την κατασκευή του ναού, διότι καταγόταν από την περιοχή αυτή.

Ο ναός φαίνεται να καταστρέφεται τον 5^ο αι. π. Χ. (περ. το 480 π. Χ.) από τους Πέρσες και οικοδομήθηκε εκ νέου στα τέλη του 5ου αι. π. Χ., μαζί πραγματοποιήθηκε και η ανοικοδόμηση της μεγάλης στοάς, ένα από τα σημαντικότερα κτίσματα του ιερού. Η στοά ήταν χτισμένη στον μπροστινό λατρευτικό χώρο και αποτελούσε το πιο επιβλητικό κτίριο του ιερού. Ο ναός της Αρτέμιδος Βραυρωνίας, ήταν σχήματος Π, διαστάσεων 75X55μ., αποτελούνταν από έντεκα δωμάτια, τα οποία ενδεχομένως σύμφωνα με τον Κοντή χρησίμευαν, είτε για τη διαμονή των άρκτων ή άλλων παιδιών που αφιερώνονταν στη θεά⁷¹.

Ο ναός της Αρτέμιδος, είναι ένας ναός δωρικού ρυθμού. Στο επίπεδο του στυλοβάτη είναι διαστάσεων 10,45X20,20μ. Είναι δίστηλος εν παραστάσι, με πρόδομο, σηκό που χωρίζεται σε τρία μέρη και άνδηρο. Ο προσανατολισμός του είναι ΑΔ, δηλαδή Ανατολή προς Δύση. Οι μετόπες του ναού είναι μαρμάρινες, ενώ τα

⁷⁰ Κοντής Ι., “*Άρτεμης Βραυρωνία*”, 1967, σελ. 163.

⁷¹ Κοντής Ι., ο. π. , σελ. 171-180.

θεμέλια και η κρηπίδα είναι κατασκευασμένα ασβεστόλιθο. Το μήκος του προδόμου στο ύψος του στυλοβάτη είναι περίπου στα 4μ. Στον χώρο του ιερού, έχουν βρεθεί διάσπαρτα σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα, στα οποία συγκαταλέγονται χάλκινα κάτοπτρα, πήλινα ειδώλια, κατάλογοι με τα ενδύματα των γυναικών, κρατηρίσκοι.

Στο ιερό τελούνταν, η πιο γνωστή τελετή, προς τιμήν της Αρτέμιδος η *αρκτεία*. Το ιερό της Βραυρώνας, αποτελούσε έναν κατάλληλο τόπο για τη τέλεση μιας διαβατήριας τελετής, διότι βρισκόταν μέσα στη φύση και έξω από τα όρια της πόλης. Η ονομασία της γιορτής προέρχεται από τη λέξη άρκτος (αρκούδα). Η Αρκτεία, θεωρούνταν αποκλειστικά γυναικεία τελετή, η οποία τελούνταν κάθε τέσσερα χρόνια στη Βραυρώνα και συγκαταλέγεται στις τελετές διάβασης των Αθηναίων κοριτσιών. Στο τελετουργικό, λάμβαναν μέρος μικρά κορίτσια, κυρίως από αριστοκρατικές οικογένειες των Αθηνών, που δεν είχαν ακόμη εισέλθει στην εφηβεία, ήταν οι λεγόμενοι άρκτοι, ηλικίας 5 έως 15 ετών. Αποχωριζόταν την οικογένειά τους και διέμεναν για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα στο ιερό της θεάς. Εκεί εκτελούσαν λατρευτικές και θυσιαστήριες τελετές προς τιμήν της θεάς, ενώ πραγματοποιούσαν και τις απαραίτητες εργασίες για τη συντήρηση του ιερού.

Οι νεαρές κοπέλες πιθανώς να έμεναν σε ένα κτίσμα του ιερού, το οποίο ονομαζόταν *Παρθενών*. Τα κορίτσια (άρκτοι), συμμετείχαν στους λατρευτικούς χορούς γύρω από το βωμό της, κρατώντας αναμμένους πυρσούς. Πριν από την έναρξη της τελετής, γινόταν ο καθαρισμός των κορασίδων στην ιερή πηγή. [*Αριστοφάνης, Λυσιστράτη 641-7: Έπτα μὲν ἔτη γεγῶσ' εὐθὺς ἡρρηφόρουν· εἴτ' ἄλτρις ἢ δεκέτις οὔσα τάρχηγέτι· κᾶτ' ἔχουσα τὸν κροκωτὸν ἄρκτος ἢ Βραυρωνίοις· κάκανηφόρουν ποτ' οὔσα παῖς καλὴ χουρ' ἰσχάδων ὀρμαθόν...*].

Σύμφωνα με μια εκδοχή του μύθου, η τέλεση της γιορτής οφείλεται στο γεγονός πως ένα από τα κορίτσια που έπαιρναν μέρος, έπαιζε με μια αρκούδα. Την ώρα του παιχνιδιού, επειδή η αρκούδα ήταν άγρια, πλήγωσε το κορίτσι, πράγμα που προκάλεσε την οργή των αδερφών του, και εκείνα σκότωσαν το ιερό ζώο της θεάς. Η πράξη αυτή είχε ως συνέπεια η Άρτεμη να σπείρει λοιμό στην πόλη των Αθηνών, ως εκδίκηση για το θάνατο της αρκούδας⁷². Έτσι, για να εξευμενίσουν την οργή της θεάς, οι Αθηναίοι θα έπρεπε να στέλνουν τα νεαρά τους κορίτσια να αρκτεύσουν

⁷² G. Arrigoni, ο. π., σελ. 65.

προς τιμή της αρκούδας. Οι περισσότεροι μελετητές συμφωνούν πως πρόκειται για μια τελετή μετάβασης από την εφηβεία στην ενήλικη ζωή, καθώς αποσκοπούσε στην προετοιμασία τους για έναν πετυχημένο γάμο και μια πετυχημένη γέννα⁷³. *[Ηρόδοτος 6.138: τὰς Ἀθηναίων ὁρτάς, πεντηκοτέρους κτησάμενοι ἐλόχησαν Ἀρτέμιδι ἐν Βραυρῶνι ἀγούσας ὁρτήν τὰς τῶν Ἀθηναίων γυναῖκας, ἐθεῦτεν δὲ ἀρπάσαντες τουτέων πολλὰς οἷχοντο ἀποπλέοντες...]*.

Κατά τη διάρκεια της τελετής οι μικρές άρκτοι φορούσαν τα κροκωτά (κιτρινωπά) φορέματά τους. Το χρώμα ίσως συμβόλιζε το δέρμα της αρκούδας, όπου τα κορίτσια έπρεπε να ταυτιστούν με το ζώο που μιμούνταν. Η χρονική διάρκεια της τελετής της αρκτείας δεν μας είναι γνωστή. Από τον 3^ο αι. το ιερό εγκαταλείφθηκε, παρήκμασε και καταστράφηκε. Η κοιλάδα της Βραυρώνας παρέμεινε έρημη τους επόμενους αιώνες και το ιερό της Αρτέμιδος εγκαταλελειμμένο.

3.2.2 Άρτεμις Ορθία.

Ένα από τα σημαντικότερα ιερά της Αρτέμιδος στη Σπάρτη είναι αυτό της Ορθίας. Για την ετυμολογία του ονόματος έχουν εκφραστεί δύο απόψεις. Σύμφωνα με την πρώτη, πιθανώς το ξόανο της θεάς να την παριστάνει όρθια και όχι καθιστή⁷⁴. Ενώ, η δεύτερη παραδίδεται από τον Πίνδαρο, είναι η θεά που βοηθά τα παιδιά να ορθοποδήσουν. Στις αρχές του 20^{ου} αι. μια ομάδα αρχαιολόγων, πραγματοποίησε ανασκαφές στην ευρύτερη περιοχή της Σπάρτης, στη δυτική πλευρά του ποταμού Ευρώτα. Η ανασκαφική έρευνα έδειξε ότι το ιερό ανεγέρθηκε αρχικά την γεωμετρική περίοδο περίπου τον 9ο αιώνα π. Χ.⁷⁵

Στα μέσα του 8^{ου} αι. π. Χ. ανάγεται η κατασκευή του πρώτου ναού. Ήταν λίθινος και οι διαστάσεις του ήταν περίπου 4,5X9 μ. Ο βωμός, ήταν ορθογώνιος με μήκος περίπου 9μ., ενώ το πλάτος του υπολογίζεται στο 1,5 μ. περίπου.

Η ευρύτερη περιοχή, φέρει την ονομασία Λιμναίον, είναι κατάφυτη από καλαμιές, ελώδης. Η περιοχή χαρακτηρίζεται επίσης από αρκετή υγρασία, κάτι που

⁷³ Burkert W., ο.π., σελ. 321.

⁷⁴ Dawkins R.M., ‘‘The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta’’, 1929, σελ. 403, <https://archive.org/>.

⁷⁵ Dawkins R.M., ο.π., σελ. 19-21.

οφείλεται στην κοντινή απόσταση που απέχει το ιερό από τον ποταμό Ευρώτα. Ο πρώτος ναός καταστράφηκε κατά τη διάρκεια του 6ου αι. π. Χ. πιθανότατα από πλημμύρα του ποταμού Ευρώτα και στη συνέχεια, ακολούθησε μία περίοδος μεγάλης ανοικοδόμησης. Στα πλαίσια αυτής της ανοικοδόμησης χτίστηκε καινούργιος ναός, όπου κατασκευάστηκε και ένα τείχος από ακατέργαστες πέτρες, ώστε να εμποδίσει μια ενδεχόμενη καινούργια πλημμύρα⁷⁶.

Οι διαστάσεις του καινούργιου ναού ήταν 17X6,6 μ. Τα ευρήματα που προέκυψαν από το ιερό ήταν πολυάριθμα, όπως ειδώλια του 8^{ου} – 4^{ου} αι. π. Χ., τα οποία εικονίζουν χορευτές, αλλά και άτομα που παίζουν διάφορα μουσικά όργανα. Αρκετά είναι και τα χάλκινα αντικείμενα, όπως οι περόνες, ιππείς, κοσμήματα. Τα περισσότερα χρονολογούνται τον 7ο αιώνα π. Χ. Τα ευρήματα αυτά διασώθηκαν σε ιδιαίτερα καλή κατάσταση, η ποσότητα και η ποιότητά τους μαρτυρά πως η περίοδος του 8^{ου} και του 7^{ου} αι. π. Χ. χαρακτηριζόταν από ιδιαίτερη οικονομική και πολιτιστική ευρωστία για τη Σπάρτη. Επίσης στο χώρο έχουν βρεθεί αγαλματίδια που φέρουν τη μορφή ζώων, δηλώνοντας τη σχέση της θεάς με το ζωικό βασίλειο.

Εξχωριστό ρόλο διαδραμάτιζαν οι διαβατήριες τελετές προς τιμήν της θεάς, για την είσοδο των νέων στην ενηλικίωση. Σύμφωνα με ιστορικές και αρχαιολογικές πηγές, στη Σπάρτη πραγματοποιούνταν διαβατήριες τελετές, μέσω δοκιμασιών, τόσο των αγοριών όσο και κοριτσιών. Συνήθως πραγματοποιούνταν στο χώρο ανάμεσα από το βωμό και το ναό. Διεξάγονταν, επίσης μουσικοί αγώνες μεταξύ των παιδιών. Το τελετουργικό όριζε, ότι το παιδί που κέρδιζε λάμβανε ως έπαθλο ένα σιδερένιο δρεπάνι, όπου στη συνέχεια το ανέθετε στη θεά καρφωμένο πάνω σε μια μαρμάρινη αναθηματική στήλη.

Ένα από τα βασικότερα τελετουργικά δρώμενα, ήταν αυτό της *διαμαστίγωσης*⁷⁷. Κατά τη διάρκεια της τελετής, πραγματοποιούνταν η διαδικασία του μαστιγώματος από τους εφήβους, γύρω από το βωμό της Ορθίας Αρτέμιδος. Πρόκειται για αγώνα αντοχής στους πόνους. Η γιορτή καθιερώθηκε από τον Λυκούργο, γιατί σύμφωνα με κάποιο χρησμό έπρεπε να βρέχουν το βωμό της θεάς με ανθρώπινο αίμα για να κατευναστεί η θεά.

⁷⁶ Dawkins R.M., ο.π., σελ. 14-15.

⁷⁷ Dawkins R.M., ο.π., σελ. 404-405.

Η γιορτή ήταν αρκετά φημισμένη και συγκέντρωνε πλήθος θεατών. Πριν την έναρξη, οι νέοι που επρόκειτο να λάβουν μέρος επιδίδονταν σε ειδική προπόνηση, η οποία τους βοηθούσε στη σκληραγώγηση και στην αντοχή. Οι νέοι, όπως όφειλαν έπρεπε να υπομείνουν το μαστίγωμα, ενώ παράλληλα οι γονείς τους ενθάρρυναν να αντέξουν. Όσοι έδειχναν μεγαλύτερη αντοχή στο μαστίγωμα, αυτοί έφεραν το προσωνύμιο *‘βωμονίκες’*. Οι μελετητές υποστηρίζουν ότι πρόκειται για μια διαβατήρια τελετή των εφήβων, καθώς μέσω του πόνου αποβάλουν την παιδική τους ηλικία και εισέρχονται στην ενήλικη ζωή.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό που βρίσκουμε στη λατρεία της Ορθίας, είναι οι πήλινες αναθηματικές μάσκες. Στο ιερό της έχουν βρεθεί πήλινα ομοιώματα τέτοιων προσωπείων. Η χρονολόγηση των μασκών ανάγεται περίπου τον 7^ο με 6^ο αι. π. Χ., η μορφή τους παραπέμπει σε δύσμορφες ηλικιωμένες γυναίκες και νεαρούς άνδρες, οι οποίες αποτελούν πιθανότατα ομοιώματα αληθινών προσωπείων⁷⁸. Κατά πάσα πιθανότητα η χρήση τους προοριζόταν για τελετουργικούς οργιαστικούς χορούς προς τιμήν της Άρτεμης Ορθίας. Οι μάσκες, εικάζεται πως χρησιμοποιούνταν στις τελετές μύησης στο πλαίσιο της σπαρτιατικής αγωγής για να προκαλέσουν τον φόβο των εφήβων, παράλληλα με τη διαμαστίγωση και τις άλλες αθλητικές και στρατιωτικές δοκιμασίες.

Στη μελέτη των δύο λατρειών της Άρτεμης, ως Βραυρωνίας και ως Ορθίας, βρίσκουμε ορισμένες ομοιότητες και διαφορές. Ως πρώτο κοινό στοιχείο, τα ιερά της θεάς και στις δύο λατρείες τοποθετούνται σε μακρινές περιοχές εκτός του άστεως, στις όχθες ενός ποταμού και σε ένα κατάφυτο περιβάλλον. Και στις δύο περιπτώσεις, οι λατρείες περιλαμβάνουν διαβατήριες τελετές των νέων, κατά τις οποίες συντελείται το πέρασμά τους από την εφηβεία στην ενηλικίωση. Η Άρτεμης και στις δύο λατρείες συνδέεται στενά με τη γονιμότητα και τους νέους.

Στη λατρεία της Άρτεμης Βραυρωνίας τα κορίτσια περνούν από μια περίοδο εγκλεισμού στο ιερό της θεάς. Και στις δύο περιπτώσεις η Άρτεμης παρουσιάζεται ως κουροτρόφος θεότητα, αναλαμβάνοντας το ρόλο της προστάτιδας των κοριτσιών και των αγοριών προς την ενηλικίωση.

⁷⁸ Παπαχατζής Ν., ο. π., σελ. 168-170.

3.3 Οι γυναίκες μέσα από τη Διονυσιακή λατρεία.

Ο Διόνυσος ως θεός είναι πολυδιάστατος, ως προς τη λατρεία και το χαρακτήρα του. Έχουν γραφτεί πολλά γύρω από τη λατρεία αυτού του ξεχωριστού θεού, εμείς θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε τη σύνδεση του γυναικείου στοιχείου με τη λατρεία του Διονύσου, δίνοντας παράλληλα έμφαση στις πιο σημαντικές κατηγορίες της διονυσιακής λατρείας, όπως τα ξέφρενα γλέντια, την οινοποσία κ.α. Το όνομά του έχει συνδεθεί με επιβλητικές εορτές, θα περιοριστούμε σε δύο από τις γιορτές αυτές τα Λήναια και τα Ανθεστήρια. Στόχος λοιπόν, αποτελεί αφενός η κατανόηση τη διονυσιακής λατρείας και αφετέρου η συσχέτιση της με το ρόλο των γυναικών στις αθηναϊκές γιορτές.

Στην ελληνική μυθολογία, ορισμένους θεούς τους βρίσκουμε να μην κατοικούν στον Όλυμπο, ένας απ' αυτούς ήταν ο θεός Διόνυσος. Ήταν γιος του Δία, η μητέρα του ήταν θνητή, ονομαζόταν Σέμελη και ήταν κόρη του βασιλιά της Θήβας Κάδμου. Οι γραμματειακές πηγές αναφέρουν ως τόπο καταγωγής του τη Λυδία ή τη Φρυγία, ενώ η λατρεία του ήταν περίφημη στη Θράκη. Οι μύθοι για την παιδική ηλικία του Διονύσου είναι αρκετοί, ορισμένοι εξ αυτών χαρακτηρίζονται από τις καταδιώξεις της Ήρας, συζύγου του Δία και όλων εκείνων οι οποίοι φρόντιζαν το παιδί που αποτελούσε καρπό των παρανόμων ερώτων του συζύγου της.

Η διονυσιακή λατρεία χαρακτηρίζεται από τελετουργίες με έντονο το θεατρικό στοιχείο. Στην κοινή αντίληψη έχει επικρατήσει πως ο Διόνυσος ήταν ο θεός του κρασιού, της γονιμότητας και του γλεντιού, ενώ του αποδίδεται η ανακάλυψη του αμπελιού και πως δίδαξε στους ανθρώπους την αμπελοκαλλιέργεια. Τον βρίσκουμε να ταξιδεύει σε πολλές χώρες και να μαθαίνει στους ανθρώπους την καλλιέργεια της αμπελουργίας.

Από γραπτές μαρτυρίες, αρχαία κείμενα και επιγραφές, στο πλαίσιο της λατρείας ορισμένων θεοτήτων, μέσα σ' αυτές και του Διονύσου τελούνταν χορευτικά δρώμενα με έναν ιδιόμορφο χαρακτήρα, πρόκειται για τους λεγόμενους εκστατικούς χορούς. Το στοιχείο αυτό είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τη λατρεία του θεού. Στα ταξίδια που πραγματοποιούσε ο Διόνυσος τον ακολουθούσε μια πολύβουη παρέα. Στο πλήθος που τον συνόδευε υπήρχαν ο θεός Πάνας, οι Μαινάδες, οι Σάτυροι κ.α. Οι Μαινάδες στην ελληνική μυθολογία παρουσιάζονται ως συνοδοί του θεού

Διονύσου. Το όνομά τους παραπέμπει στη μανία, καθώς το κύριο χαρακτηριστικό τους ήταν η υπερκινητική και βίαιη συμπεριφορά τους⁷⁹. Αντιπροσώπευαν το θηλυκό στοιχείο και χαρακτηριστικό τους σύμβολο ήταν ο θύρσος, τον οποίο κρατούσαν στο χέρι. Πρόκειται, θα λέγαμε για ένα καλάμι με φύλλα κισσού ή κλήματος, ενώ μερικές φορές συνήθιζαν να κρατάνε φίδια ή και άλλα ζώα. Έπαιρναν μέρος στις γιορτές προς τιμήν του θεού, με τη συνοδεία μουσικών οργάνων χορεύοντας οργιαστικά και βγάζοντας κραυγές. Επάνω από το χιτώνα τους φορούσαν τη νεβρίδα, ήταν το δέρμα μικρών ελαφίνων.

Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά των Μαινάδων, στην τραγωδία του Ευριπίδη *‘Βάκχαι’*. Ο Ευριπίδης παρουσιάζει μέσα από την τραγωδία του τον Διόνυσο, ως τον θεό που οδηγεί τους πιστούς του σε ένα πανηγύρι ξεφαντώματος με οργιαστική διάθεση. Οι χορευτές των εκστατικών χορών, όπως ήταν για παράδειγμα, οι Βάκχες, ακόλουθες του Διονύσου, άκουγαν τη φωνή του θεού ή διεγείρονταν από το μούγκρισμα των ταύρων, των ιερών ζώων του. Όσο διαρκούσε ο χορός, οι μετέχοντες των εκστατικών χορών έπαυαν να είναι ο εαυτός τους και βρισκόταν σε μια κατάσταση έντονης απελευθέρωσης. Οι περισσότεροι εκστατικοί χοροί τελούνταν κατά τις νυχτερινές ώρες, συνήθως στην ύπαιθρο και στα βουνά, έξω από τα όρια της πόλης.

Ο Διόνυσος έπαιξε σημαντικό ρόλο στη ζωή των γυναικών. Οι κύριες λατρευτικές εκδηλώσεις προς τιμήν του Διονύσου, ερμηνεύονται ως μια έξοδος των γυναικών από την οικογενειακή εστία και τις υποχρεώσεις. Άλλωστε ήταν ο θεός του κρασιού και η λατρεία του ήταν συνυφασμένη με την απαλλαγή από τα οικιακά καθήκοντα⁸⁰. Στην Αττική πραγματοποιούνταν, προς τιμήν του Διονύσου τέσσερις γιορτές κατά τη διάρκεια των οποίων πραγματοποιούνταν θεατρικές παραστάσεις ως αναπόσπαστο μέρος των λατρευτικών δρωμένων και εμφανίζονται στο Αττικό Ημερολόγιο με την ακόλουθη σειρά: *Κατ’ αγρούς Διονύσια*(Δεκέμβριος/Ιανουάριος), *Αήνια* (Ιανουάριος- Φεβρουάριος), *Ανθεστήρια*(Φεβρουάριος- Μάρτιος), *Έν ἄστει Διονύσια*(Μάρτιος- Απρίλιος). Η κάθε γιορτή είχε τα δικά της χαρακτηριστικά, αλλά σχεδόν όλες περιλάμβαναν κάποιες σταθερές διαδικασίες, όπως φαλλικές πομπές, θυσίες κ.α.

⁷⁹ G. Arrigoni, ο. π., σελ. 296.

⁸⁰ G. Arrigoni, ο. π., σελ. 285.

Στη διονυσιακή λατρεία, μέσω τις οινοποσίας και της πανηγυρικής διάθεσης που επικρατούσε, οι γυναίκες ερχόταν στο προσκήνιο, μέσω των εκστατικών τελετών. Η μαζική συμμετοχή των γυναικών στη διονυσιακή λατρεία και τις τελετουργίες της, πέραν των όσων αναφέραμε μπορούμε να πούμε ότι οφείλεται και σε μερικά “παράπονα” που εκφράζονται από τις καταπιεσμένες γυναίκες στις ανδροκρατούμενες κοινωνίες. Οι γιορτές στην Αθήνα αποτέλεσαν, επομένως τις λιγοστές εξόδους που διέθεταν οι γυναίκες και μέσω αυτών των τελετών τους δινόταν η ευκαιρία να συναντηθούν μεταξύ τους, να συζητήσουν και να διαμορφώσουν κάποιες κοινές απόψεις.

3.3.1 Λήναια.

Όπως αναφέραμε και προηγουμένως, ο Διόνυσος κατείχε ιδιαίτερη θέση στο πάνθεο των Ολύμπιων θεών και θεωρούνταν ένας από τους πιο αγαπητούς θεούς, που λάτρευαν οι αρχαίοι Έλληνες. Ένας θεός που απελευθερώνει τα πιο κρυφά ένστικτα του ανθρώπου οδηγώντας τον στην έκσταση και τη μανία. Οι εορτές που έχουν συνδεθεί με τη διονυσιακή λατρεία είναι πολλές, εμείς όμως θα εστιάσουμε σε δύο απ’ αυτές στα Λήναια και στα Ανθεστήρια, οι οποίες είχαν γυναικεία συμμετοχή⁸¹.

Τα *Λήναια* εορτάζονταν κατά τον έβδομο αττικό μήνα Γαμηλίωνα (μέσα Ιανουαρίου με μέσα Φεβρουαρίου), ήταν η εποχή όπου οι πολίτες δεν ασχολούνταν με τις αγροτικές εργασίες, ενώ και λόγω των καιρικών συνθηκών σταματούσαν τα ταξίδια και οι πόλεμοι. Ήταν η αρχαιότερη γιορτή, καθώς διοργανωτής ήταν ο άρχων βασιλεύς. Η κύρια ερμηνεία για την ετυμολογία του ονόματος σχετίζεται με τη λέξη “*Λήναι*”, που αποτελεί ένα άλλον όρο για τις Μαινάδες. Λόγω του ονόματος, συμπεραίνουμε ότι ήταν μια γυναικεία γιορτή με οργιαστικό χαρακτήρα, όπου περιλάμβανε πομπή με άρματα και θυσία. Ο χαρακτήρας των Ληναίων δεν ήταν πανελλήνιος, η γιορτή ήταν τοπική και απευθυνόταν μόνο σε αθηναϊκό κοινό. Η ονομασία τους προέρχεται πιθανότατα από την τοποθεσία που λάμβανε χώρα, το Λήναιο. Συναντάμε δύο παραδόσεις, σχετικά με τη θέση του Ληναίου. Σύμφωνα με την πρώτη, το Λήναιο βρισκόταν *ἐν ἀγορῇ*, δηλαδή έξω από τα τείχη της πόλης, ενώ η δεύτερη ότι το Λήναιο βρισκόταν στο χώρο της αγοράς.

⁸¹ Ε. Μανακίδου- Φλ. Μανακίδου, ο. π., σελ. 196.

Στην αρχή, οι αγώνες παρουσιάζονταν στο ιερό του Διονύσου, στο Λήναιο, αργότερα όμως με απόφαση του κράτους η διοργάνωσή τους μεταφέρθηκε στο θέατρο του Διονύσου. Στα Λήνια πραγματοποιούνταν παραστάσεις τραγωδίας και κωμωδίας, ενώ γίνεται λόγος και για θυσία. Αρχικά, περιλαμβάνονταν μόνο κωμικοί αγώνες. Οι τραγωδίες είχαν κατώτερη θέση σε σχέση με την κωμωδία και διαγωνίζονταν μόνο δύο τραγικοί με δύο έργα ο καθένας, ενώ αντίθετα οι κωμικοί ποιητές συμμετείχαν στα Λήνια. Επομένως, γίνεται σαφές, πως η γιορτή αυτή ήταν περισσότερο αφιερωμένη στις κωμικές παραστάσεις δράματος.

3.3.2. Ανθεστήρια.

Τα Ανθεστήρια, ήταν η αρχαιότερη από τις διονυσιακές εορτές τελούνταν τον όγδοο μήνα του αττικού ημερολογίου, τον μήνα Ανθεστηρίωνα (τέλη Φεβρουαρίου-με αρχές Μαρτίου). Ήταν μια γιορτή προς τιμήν του Διονύσου με εορταστικό, αλλά και χθόνιο χαρακτήρα. Η γιορτή είχε διάρκεια τριών ημερών. Ήταν συνδεδεμένη με την ακμή της φύσης και την παραγωγή του κρασιού. Η πρώτη μέρα της γιορτής ήταν η λεγόμενη *Πιθογία*⁸², στις 11 του μηνός. Ο κόσμος συγκεντρωνόταν κοντά στο εν *Λιμναίς* ιερό του Διονύσου, όπου εκεί άνοιγαν τα πιθάρια με το κρασί που είχε παραχθεί το προηγούμενο φθινόπωρο και γινόταν η τέλεση χορικών παραστάσεων. Αυτή τη μέρα αίρεται η απαγόρευση και μπορούσαν να γευτούν όλοι το κρασί, επίσης μπορούσε ο κάθε πολίτης να φέρει ένα πιθάρι με κρασί στο ιερό του Διονύσου (εν *Λιμναίς*). [*Πλούταρχος, Ηθικά: Τοῦ νέου οἴνου Ἀθήνησι μὲν ἑνδεκάτῃ μηνὸς Ἀνθεστηριῶνος κατάρχονται, Πιθοίγια τὴν ἡμέραν καλοῦντες*].

Τη δεύτερη μέρα, στις 12 του Ανθεστηρίωνα, γιόρταζαν τις *Χόες*. Ήταν η κύρια μέρα της γιορτής και με αυτήν έχουν συνδεθεί διάφορες τελετουργίες. Μεταξύ άλλων η γιορτή περιλάμβανε διαγωνισμό οινοποσίας προς τιμήν του Διονύσου. Το σήμα για την έναρξη του διαγωνισμού το έδινε ο άρχων βασιλεύς. Οι συμμετέχοντες έφερναν τον δικό τους χόα (ειδικό αγγείο κρασιού), και έβαζαν κρασί στην κούπα τους. Εκείνος που θα άδειαζε πρώτος το χουν ανακηρυσσόταν νικητής. Το έπαθλο για τον νικητή ήταν ένα στεφάνι και ένας ασκός με οίνο. Την μέρα αυτή όλα τα ιερά ήταν

⁸²Ε. Μανακίδου- Φλ. Μανακίδου, ο. π., σελ. 194.

κλειστά, περιφραγμένα με σκοινιά εκτός από το ιερό του Λιμναίου Διονύσου για την τέλεση των μυστηρίων.

Το τελετουργικό απαγόρευε αυστηρά την παρουσία ανδρών στα μυστήρια. Η διαδικασία περιλάμβανε εξαγνισμό με αέρα, νερό και φωτιά και ήταν ντυμένες με δέρματα από ελάφι ή πάνθηρα. Οι ιεροπραξίες άρχιζαν με θυσία χοίρου και τελεστής ήταν μία Ιεροφάντης μαζί με 14 Ιέρειες που ονομάζονταν ‘Γεραραί’⁸³ (σεβάσμιες). [*Ὁρκος Γεραρών: Ἀγιστεύω καὶ εἰμὶ καθαρὰ καὶ ἀγνή ἀπὸ τῶν ἄλλων τῶν οὐ καθαρευόντων καὶ ἀπ’ ἀνδρὸς συνουσίας, καὶ τὰ θεοῖνια καὶ τὰ ἰοβάκχεια γεραρῶ τῷ Διονύσῳ κατὰ τὰ πάτρια καὶ ἐν τοῖς καθήκουσι χρόνοις*]. Την ίδια μέρα διεξάγονταν πομπή, όπου υπήρχαν μεταμφιεσμένοι ακόλουθοι του θεού, Σάτυροι κ.α., που πείραζαν τον κόσμο με τις βωμολοχίες τους. Οι ακόλουθοι του Διονύσου, φορούσαν πηλίνες προσωπίδες όμοιες μεταξύ τους και συνόδευαν το λατρευτικό άγαλμα του θεού, το οποίο βρισκόταν ανεβασμένο σε άρμα με τη μορφή πλοίου. Η πομπή κατέληγε στο εν Λίμναις ιερό του θεού.

Οι εορτασμοί την ημέρα των Χοών, περιλάμβαναν κατά τη διάρκεια της νύχτας στον περίβολο του ναού, μυστικιστικές τελετές που παρίσταναν την ένωση του Διόνυσου με τη σύζυγο του άρχοντος βασιλέα. Εκεί λάμβανε χώρα, ο εικονικός γάμος στο *Βουκολεῖον*, κοντά στο *Πρυτανεῖον*, την επίσημη έδρα του Άρχοντα Βασιλέως, το οποίο πρέπει να βρισκόταν στα βορειανατολικά της Ακρόπολης⁸⁴. Δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για πραγματική ένωση τη Βασίλιννας με τον ιερέα του Διονύσου ή για συμβολική αναπαράσταση με κάποιο ξόανο του θεού. Η μέρα έκλεινε με ένα συμπόσιο, στο οποίο έπαιρναν μέρος μόνο οι άντρες και πραγματοποιούνταν διαγωνισμός κρασιού.

Η καταληκτική μέρα των Ανθεστηρίων, ήταν η μέρα των *Χυτρών*, όπου ήταν αφιερωμένη στους νεκρούς, η ονομασία οφείλεται στα σκεύη, μέσα στα οποία είχαν βράσει ένα είδος χυλού από διάφορους σπόρους (πανσπερμία) και το μαγεύευν με μέλι σε ένα μεγάλο καζάνι⁸⁵ και προσφερόταν στο *Χθόνιο Ερμή*. Τα Ανθεστήρια ήταν μια γιορτή, η οποία δεν σχετιζόταν με το δράμα, αλλά με την ξέφρενη διασκέδαση, την οίνοποσία. Αρχικά, φαίνεται πως δεν παρουσιαζόταν δράματα, ενσωματώθηκαν

⁸³ E. Μανακίδου- Φλ. Μανακίδου, ο. π., σελ. 196

⁸⁴ E. Μανακίδου- Φλ. Μανακίδου, ο. π., σελ. 196.

⁸⁵ Burkert W., ο. π., σελ. 493.

όμως στο πρόγραμμά τους μεταγενέστερα και συγκεκριμένα κατά τον 4^ο αι., με την προσθήκη κωμικών παραστάσεων, χωρίς όμως να έχουν διαγωνιστικό χαρακτήρα. Αυτός ο τριήμερος εορτασμός διαδραμάτιζε τον κύκλο της ζωής (γέννηση, γάμος, θάνατος) και τον ετήσιο κύκλο της φύσης.

Πραγματοποιήθηκε μια προσπάθεια να μελετηθούν μερικές από τις πιο σημαντικές θεότητες της αρχαιότητας που συνδέονται με το γυναικείο στοιχείο και ορισμένα από τα αντίστοιχα ιερά και γιορτές τους στην ελληνική επικράτεια. Όστε να αποκτηθεί μια όσο τον δυνατόν ολοκληρωμένη εικόνα γύρω από τη λατρεία των θεοτήτων στα πρώιμα ιστορικά χρόνια. Έγινε αναφορά στην αρχιτεκτονική σύνθεση των αφιερωματικών ιερών τους όσο και στην ερμηνεία διαφόρων εορτών. Το κάθε ιερό έχει αποκτήσει τα δικά του ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά γνωρίσματα, συμβάλλοντας στον πυρήνα της μνημειακής διαμόρφωσης στον Ελλαδικό χώρο και στη δημιουργία μιας συλλογικής ταυτότητας στα πλαίσια της θρησκείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΟΙ ΙΕΡΕΙΕΣ: ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΕΣ

4.1 Ο ρόλος των ιερειών στη θρησκευτική ζωή της αρχαιότητας.

Θεματικός άξονας του τέταρτου κεφαλαίου, είναι η επισκόπηση του ρόλου και της λειτουργίας των ιερειών στην αρχαία Ελλάδα. Οι τελευταίες δεκαετίες έχουν φέρει στο φως, επιγραφές και υλικά κατάλοιπα, τα οποία αποδεικνύουν πως η ιεροσύνη δεν ήταν δικαίωμα μόνο των ανδρών. Έτσι μέσα από το παρόν κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε μια διαφορετική εικόνα για την παρουσία των γυναικών στο χώρο της θρησκείας.

Η συμμετοχή των γυναικών ιερέων στην τέλεση των λατρευτικών καθηκόντων ήταν ενεργή και μείζονος σημασίας. Ήταν δημόσιοι λειτουργοί του ιερατικού καθήκοντος έχοντας εξίσου πρωταγωνιστικό ρόλο, ισότιμο με εκείνον των ανδρών ιερέων. Η ιεροσύνη πρόσφερε στις γυναίκες την ευκαιρία να συμμετέχουν στη δημόσια ζωή της πόλης μέσα από ηγετικούς ρόλους. Οι ιέρειες ήταν πρόσωπα κύρους και εμπιστοσύνης και μπορούσαν να συναγωνιστούν ισότιμα τους άνδρες συναδέλφους τους στην πλούσια θρησκευτική ζωή. Η συμμετοχή της ιέρειας στις θρησκευτικές τελετουργίες της δίνει τη δυνατότητα να εισχωρήσει σε ένα χώρο, όπου θεωρείται ισότιμο μέλος με τον άντρα. Στην αρχαιότητα κάθε θεός ή θεά είχε τους αντίστοιχους ιερείς και ιέρειες, δηλαδή τις περισσότερες φορές η λατρεία των ανδρικών θεοτήτων ανατίθεται σε άνδρες, ενώ των γυναικείων σε γυναίκες⁸⁶.

Αν θέλουμε να προσδιορίσουμε την ταυτότητα μιας ιέρειας, ένας άξονας είναι ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της συμμετοχής της στα τελετουργικά δρώμενα της αρχαιότητας. Η αρχαία ελληνική θρησκεία δεν διαθέτει ένα ενιαίο, κωδικοποιημένο σύστημα αρχών. Η ιέρεια παρουσιάζει μια σειρά από διαφορετικές πτυχές. Η γυναίκα υπηρετεί τον οίκο, αλλά και το ναό, δεδομένου ότι θρησκεία και πόλη επιτελούν μια σειρά από υπηρεσίες που παρέχει η γυναίκα στο σπίτι αντιστοιχούν σε ανάλογες υπηρεσίες που προσφέρει στο ναό⁸⁷.

Η εικόνα των ιερειών μέσα από την παρουσία τους στα θρησκευτικά δρώμενα του αρχαιοελληνικού κόσμου, δείχνει τις ιέρειες να είναι επικεφαλής σε μια σειρά από διάφορες τελετουργικές πρακτικές, όπως θρησκευτικές πομπές και λιτανείες,

⁸⁶ G. Arrigoni, ο. π., σελ. 339.

⁸⁷ Κόλτσιου-Νικήτα, Α., ο. π., σελ. 5.

υπεύθυνες για τη φύλαξη των θησαυρών των ναών, για την προσφορά σπονδών, τη διακόσμηση των αγαλμάτων των θεών και των ιερών σφάγιων. Μερικές από τις αρμοδιότητες των ιερειών, ήταν μεταξύ άλλων, να παίρνουν το λόγο ενώπιον της Βουλής και της Εκκλησίας του Δήμου, να ασκούν εξουσίες, να παρελαύνουν περήφανα με ιδιαίτερες στολές, να έχουν τα κλειδιά του ναού (*κλειδούχοι*), να βάζουν τη σφραγίδα τους σε δημόσια έγγραφα θεσπίζοντας “ιερούς νόμους” που ίσχυαν όσο και οι νόμοι της πολιτείας, αλλά και να πραγματοποιούν δωρεές. Αλλά και η πόλη αποδίδει στις ιέρειες μια σειρά από τιμές, όπως χρυσά στεφάνια, τιμητικές επιγραφές και ψηφίσματα κ. α. Μετά θάνατον, τις τιμούσαν με μνημεία όπου τονιζόταν ο δημόσιος ρόλος τους⁸⁸. Λόγω και των σπουδαίων ευεργεσιών αυτών των γυναικών και των οικογενειών τους, γλυπτά πορτραίτα ιερειών κοσμούν αγορές, νεκροταφεία και ιερά.

Το αξίωμα της ιεροσύνης, από την αρχαϊκή εποχή μπορούσαν να αποκτήσουν οι γυναίκες, όπως και οι άνδρες, συνήθως μέσω, του κληρονομικού δικαιώματος, ανάμεσα σε έναν περιορισμένο αριθμό υποψηφίων, καθώς και μέσω του διορισμού και της εξαγοράς του. Μια ιέρεια για να μπορεί να λάβει ένα ιερατικό αξίωμα υπήρχε ένας απαραίτητος όρος, έπρεπε να είναι υγιής και αρτιμελής. Αυτό μπορούμε να το αποδώσουμε και στη γενικότερη θρησκευτική αντίληψη που ήθελε τους θεούς και όσους τους υπηρετούσαν να διακατέχονται από μια θεϊκή τελειότητα.

Στις γυναίκες ιέρειες αποδίδονταν διάφορες ονομασίες, όπως *γεραραί* (σεβάσμιες) για το Διόνυσο στην Αττική, *μέλισσαι* για τη Δήμητρα, *πέλειαι* (περιστέρες) για το Δία στη Δωδώνη⁸⁹. Συχνά στα ελληνικά αγγεία απεικονίζονται ιέρειες, οι οποίες επιβλέπουν θυσίες. Επίσης, οι ιέρειες ήταν οι μόνες που είχαν πρόσβαση στο άδυτο, τον ιερό χώρο όπου στεγαζόταν το άγαλμα της θεότητας. Σε περιστάσεις που το επέβαλαν, ήταν ακόμα στη δικαιοδοσία των ιερειών, η απαγόρευση της εισόδου στο ναό ακόμα και βασιλιάδων, όπως έγινε στην περίπτωση του βασιλιά της Σπάρτης Κλεομένη, όπου δεν του επιτράπηκε η είσοδος στο ναό από την ιέρεια του ναού της Αθηνάς Πολιάδος, όταν εκείνη διακονούσε στο ναό της Ακρόπολης. Γενικότερα, η κοινωνία σεβόταν απόλυτα τις αποφάσεις των ιερειών,

⁸⁸ Κόλτσιου-Νικήτα, Α., ο. π., σελ. 4.

⁸⁹ Ε. Μανακίδου- Φλ. Μανακίδου, ο. π., σελ. 185.

καθώς η παράβασή τους θεωρούνταν ιεροσυλία και κάτι τέτοιο μπορούσε να εξοργίσει τη θεότητα μιαίνοντας ακόμη και ολόκληρη την πόλη.

Στο Διαχρονικό Μουσείο Λάρισας, εκτίθεται μια επιγραφή από την οποία αντλούμε σημαντικές πληροφορίες, που αφορούν την τέλεση των αρμοδιοτήτων μιας ιέρειας. Στην επιγραφή, αναγράφονται μεταξύ άλλων οι κανονισμοί των ιεροτελεστιών και των τελετουργιών, οι οποίοι τελούνταν από την ιέρεια σύμφωνα με ότι όριζε το θρησκευτικό ημερολόγιο. Στα καθήκοντα της ήταν η γενικότερη επίβλεψη του ναού, όπου μεταξύ άλλων παραλάμβανε και τα σφάγια των θυσιών. Στην ίδια επιγραφή αναφέρεται ο νεωκόρος, ο οποίος φρόντιζε για την καθαριότητα και τακτοποίηση του ιερού. *[Καθαιρεῖν τὴν ἱερείαν ἢ τὸν νεωκόρον...τῇ ἱερείᾳ τὰ σπλάγχνα [φέρ]ειν...καθαρίσθω τὰ ἀκάθαρτα καὶ τὸν νεωκόρον].*

Αναφορικά με κάποιες θεότητες, τα αξιώματα των ιερειών τους, ήταν κληρονομικά από γενιά σε γενιά, όπως της Αθηνάς Πολιάδος στην Αθήνα και της Δήμητρας και της Κόρης στην Ελευσίνα. Οι ιέρειες της θεάς Αθηνάς καταγόταν από το γένος των Ετεοβουταδών. Όσον αφορά, το αξίωμα της ιέρειας της Αθηνάς κληροδοτείτο από το πρεσβύτερο άρρεν μέλος του γένους των Ετεοβουτάδων προς την μεγαλύτερη κόρη του και στην συνέχεια, με την λήξη της θητείας της, προς την μεγαλύτερη κόρη του πρεσβύτερου αδελφού της. Ενώ οι ιέρειες της Δήμητρας και της Κόρης καταγόταν από το γένος των Ευμολπιδών.

4.2 Η σχέση των ιερειών με τους άνδρες ιερουργούς.

Στην Αρχαιότητα υφίσταντο οι *ιερείς* και οι *ιέρειες*, πρόσωπα αφιερωμένα στις διάφορες θεότητες που ασκούσαν τη λατρεία σε κάποιον ιερό χώρο. Υπήρχαν, οι ιερείς του Απόλλωνος, του Διός, οι ιέρειες της Αθήνας, της Δήμητρας κλπ. Το αξίωμα του ιερέα, όπως και αυτό της ιέρειας ήταν συχνά κληρονομικό. Γενικότερα, το σύνολο του ιερατείου, αποτελεί μια ιδιαίτερη, κοινωνική ομάδα, όπου διεκπεραιώνει το καθήκον της εφαρμογής της ιεροσύνης με σκοπό την τέλεση της λατρείας μιας θρησκείας και κατ' επέκταση τη διατήρηση και τη διαφύλαξή της. Για τους αρχαίους το δικαίωμα στο λειτούργημα της ιεροσύνης το είχε κάθε ελεύθερος πολίτης.

Οι ιέρειες και οι ιερείς ήταν ιερουργοί πρώτου βαθμού, με καθήκον τους τη θυσία και την προσευχή⁹⁰. Για τους Αρχαίους Έλληνες, τα μέλη του ιερατείου δεν θεωρούνταν εκπρόσωποι του θεού, αλλά απλοί εκπρόσωποι του κοινωνικού συνόλου. Η παρουσία των ιερέων σε κάθε ιερό ήταν απαραίτητη. Κάθε ιερέας ή ιέρεια είχε υπό την προστασία του έναν συγκεκριμένο ναό, για περιορισμένο χρονικό διάστημα, εκτός από εκείνους που εκλέγονταν διά βίου ή προέρχονταν από ιερατικές οικογένειες.

Τα καθήκοντα των ανδρών ιερέων, ήταν ως αρμόδιοι των θησαυροφυλάκων και των σφαγείων, ενώ των γυναικών ήταν η μεταφορά των κανίστρων. Δεν υπήρχαν συγκεκριμένα προσόντα που έπρεπε να διαθέτει κάποιος για να λάβει το ιερατικό αξίωμα, για παράδειγμα η ηλικία, το φύλο, για το αν ήταν παντρεμένοι ή όχι, για το επίπεδο των γνώσεων τους κ.α., αυτά διέφεραν από πόλη σε πόλη και από λατρεία σε λατρεία. Υπήρχαν περιπτώσεις ιερέων και ιερείων έγγαμων, αλλά και άγαμων. Συνήθως οι ιέρειες και οι ιερείς εκλέγονταν ή κληρώνονταν για ένα χρόνο, παρόλα αυτά, δεν έλειπαν και τα ισόβια ιερατικά αξιώματα που περιορίζονταν αυστηρά στο ιερό που είχαν οριστεί. Φυσικά το ίδιο πρόσωπο μπορούσε να οριστεί ιερέας σε περισσότερα ιερά. Συχνά για τον ορισμό ιερέων, υπήρχε και η διαδικασία της κλήρωσης.

Ο ιερέας και η ιέρεια δεν έμεναν στον ναό, αλλά όταν απαιτούνταν έπρεπε να είναι παρόντες. Για την εκτέλεση των αρμοδιοτήτων τους, το ιερατείο πλαισιωνόταν και από άλλες ομάδες, μεταξύ των οποίων, ήταν οι *‘νεωκόροι’*, οι οποίοι ήταν φύλακες του ιερού και υπεύθυνοι για την καθαριότητα, οι *‘ιεροποιοί’*, που είχαν τη φροντίδα για το πρακτικό, κυρίως, μέρος των θυσιών, οι *‘επιμελητάς και ιεροταμίας’*,⁹¹ όπου ήταν επιτροπές πολιτών διορισμένες από την πολιτεία για να επιβλέπουν τα οικονομικά των ιερών, οι *‘κανηφόροι’* κ.α.

Το ιερατικό αξίωμα μπορούσε να διεκδικήσει οποιοσδήποτε πολίτης αρκεί να ήταν αρτιμελής και νομοταγής πολίτης. Οι προϋποθέσεις δηλαδή ήταν, τόσο η σωματική ακεραιότητα όσο και η ιδιότητα του γνήσιου πολίτη, και συνεπώς αποκλείονταν οι ασθενείς, οι νόθοι και, φυσικά, οι πόρνοι και οι μοιχοί⁹². [Πλάτων,

⁹⁰ G. Arrigoni, ο. π., σελ. 341.

⁹¹ G. Arrigoni, ο. π., σελ. 341.

⁹² E. Μανακίδου- Φλ. Μανακίδου, ο. π., σελ. 185.

Νόμοι: κατ' ένιαυτὸν δὲ εἶναι καὶ μὴ μακρότερον τὴν ἱερωσύνην ἐκάστην, ἔτη δὲ μὴ ἔλαττον ἐξήκοντα ἡμῖν εἴη γεγονὼς ὁ μέλλων καθ' ἱεροὺς νόμους περὶ τὰ θεῖα ἱκανῶς ἀγιστεύσειν· ταῦτὰ δὲ καὶ περὶ τῶν ἱερειῶν ἔστω τὰ νόμιμα...]. Οι ιερεῖς και των δύο φύλων περνούσαν από έλεγχο. Το φύλλο τους διέφερε ανάλογα με το θεό. Συνήθως άνδρες ιερεῖς υπηρετοῦν ανδρικές θεότητες, αλλά αυτό δεν ήταν αναγκαστικό. Για παράδειγμα, η Πυθία υπηρετούσε τον Απόλλωνα και στα Ελευσίνια μυστήρια συμμετείχαν άνδρες ιερεῖς. Ορισμένα ωστόσο ιερά ζητούσαν αυξημένα προσόντα από τους ιερεῖς τους. Για παράδειγμα, οι ιερεῖς του Ασκληπιού έπρεπε να είναι καλοί ιατροί, ενώ όσοι προοριζόταν για το μαντείο των Δελφών έπρεπε να έχουν υψηλή μόρφωση και να είναι άριστοι γνώστες των όσων συνέβαιναν στον τότε γνωστό κόσμο.

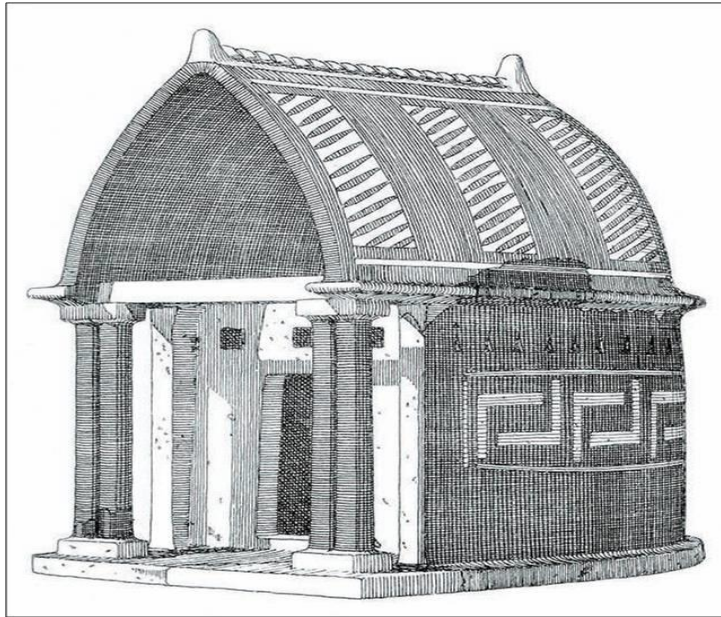
Οι ιερεῖς, πέρα του σεβασμού που έχαιραν από την πολιτεία και τους πιστούς, είχαν τιμητικές και κυρίως υλικές απολαβές, που το μέγεθός τους εξαρτιόταν από τη σπουδαιότητα του ιερού στο οποίο υπηρετούσαν. Συνήθιζαν να λαμβάνουν ένα ικανοποιητικό μέρος από τις προσφορές των πιστών, όπως π.χ. τμήματα των θυσιαζόμενων ζώων και μερικές φορές και τα δέρματά τους, άρτους, καρπούς, λάδι, κρασί.

Στη διάρκεια της θητείας τους, ένα στοιχείο της εξωτερικής τους εμφάνισης που όφειλαν να έχουν οι ιερεῖς και οι ιέρειες είναι να διατηρούν μακριά κόμη, να μην έρχονται σε επαφή με νεκρό ή λεχώνα και να απέχουν από σεξουαλικές δραστηριότητες. Στην διεξαγωγή μιας ιεροτελεστίας φορούσαν, συνήθως, λευκό φόρεμα σε ένδειξη αγνότητας, με ειδική ζώνη στη μέση και κρατούσαν ράβδο, ενώ έφεραν στην κεφαλή τους διάδημα ή στεφάνι από φύλλα δένδρου. Ακόμη, μερικές λατρείες απαιτούσαν οι ιέρειές τους να ήταν παρθένες, ενώ άλλες ζητούσαν από τους ιερεῖς να απέχουν, κατά τη διάρκεια της γιορτής, από κάποια φαγητά.

Μέσα από την επισκόπηση του ρόλου και της λειτουργίας των γυναικών που κατείχαν ιερατικό αξίωμα, το οποίο τους παρείχε κύρος και ισχύ, διαπιστώνουμε ακόμα περισσότερο την ενεργή παρουσία μιας μερίδας γυναικών στην κοινωνικο-πολιτική ζωή της αρχαιότητας. Η ιδιότητα του αξιώματος της ιέρειας παρείχε στις γυναίκες μια μοναδική ευκαιρία να συμμετέχει στη δημόσια ζωή με ηγετικούς ρόλους, ίσους με των ανδρών. Τα ευρήματα των αρχαιολογικών ανασκαφών και τα σχετικά υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος, όπως οι επιτύμβιες επιγραφές, αποτελούν

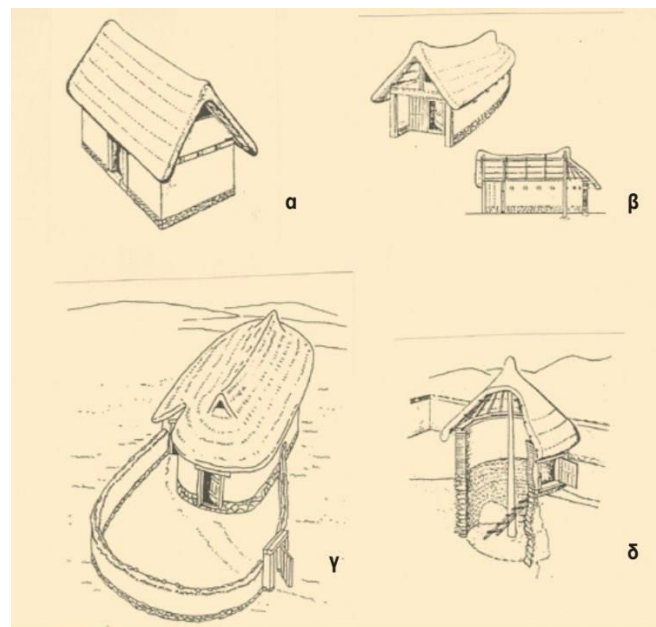
τις πιο έγκυρες πηγές, κυρίως για το πώς έζησαν, ποιες ήταν οι αρμοδιότητές τους, την παρουσία τους στην κοινωνία. Ο ρόλος τους αυτός αντανακλά μια άλλη εικόνα της γυναίκας, αυτής της δραστήριας και δημιουργικής γυναίκας.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1 Πρώιμο ιερό στην Περαχώρα (8^{ος} αι. π. Χ).

Πηγή: R. Neer, *“Τέχνη και Αρχαιολογία του ελληνικού κόσμου”*, μτφ Αντουανέτα Καλλέγια, Ινστιτούτο Καρδαμίτσα, Αθήνα 2018.

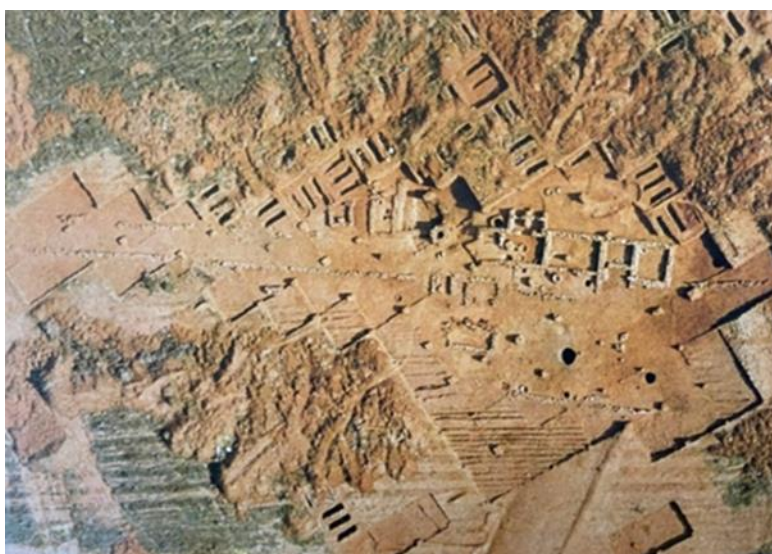
Εικόνα 2 Αναπαράσταση ορθογώνιας, αψιδωτής και ελλειψοειδούς οικίας (α-γ) και κυκλικής σιταποθήκης (δ).

Πηγή: Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν, *“Αρχιτεκτονική και κοινωνία κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους”*, Αρχαιολογία και Τέχνες, 2009, τ. 112, σελ. 19.

Εικόνα 3 Ηραίο του Άργους (πρώιμος 8^{ος} αι. π. Χ).

Πηγή: Ζαν Σαρμπονό, Ρολάν Μαρτέν, Φρανσουά Βιγιάρ , *‘Ελλάδα, Αρχαϊκή εποχή (7^{ος}-5^{ος} αι.)-Μεγάλοι πολιτισμοί’*, Καθημερινή, Αθήνα 2007.

Εικόνα 4 Σπάτα. Ερείπια αγροικίας υστεροκλασικών χρόνων.

Πηγή: Αν. Βλαχόπουλος, *‘Αρχαία Αθήνα και Αττική- Τοπογραφία του άστεως και της χώρας’*, Εκδοτικός οίκος Μέλισσα, 2010.

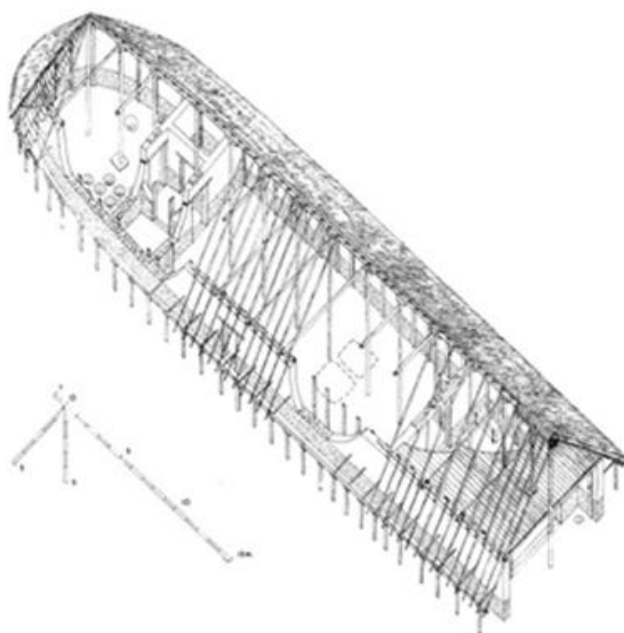
Εικόνα 5 Θραύσμα αττικού αγγείου που φέρει επιγραφή αναθέτη. Πρώτο μισό 7^{ου} αι. π. Χ. Ιερό Ομβρίου Διός.

Πηγή: Αν. Βλαχόπουλος, *“Αρχαία Αθήνα και Αττική- Τοπογραφία του άστεως και της χώρας”*, Εκδοτικός οίκος Μέλισσα, 2010.

Εικόνα 6 Είσοδος του σταδίου της Ολυμπίας.

Πηγή: <https://www.archaiologia.gr/>.

Εικόνα 7 Αναπαράσταση της αψιδωτής οικίας στο Λευκαντί (10^{ος} αι. π. Χ.).

Πηγή: R. Neer, *‘Τέχνη και Αρχαιολογία του ελληνικού κόσμου’*, μτφ Αντουανέτα Καλλέγια, Ινστιτούτο Καρδαμίτσα, Αθήνα 2018.

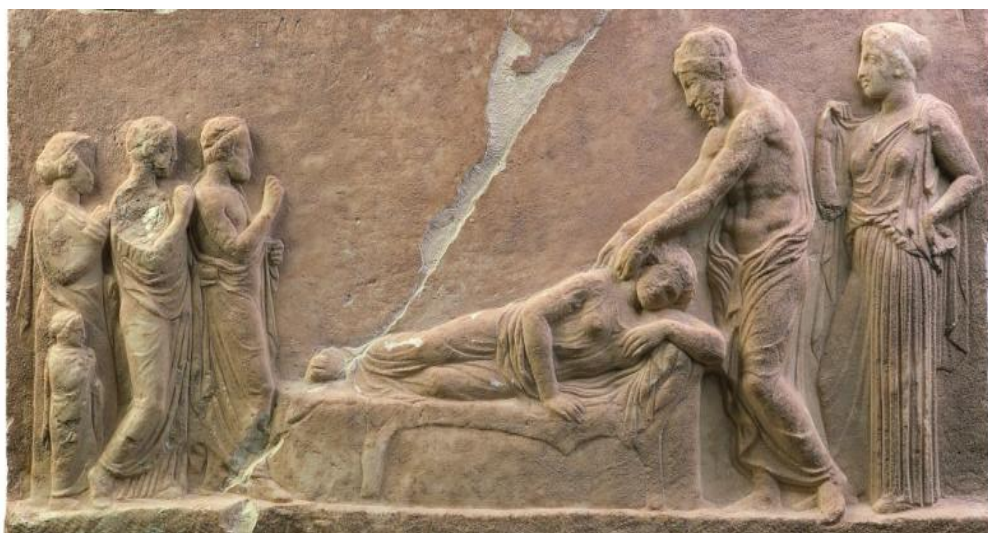
Εικόνα 8 Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από το Λευκαντί.

Πηγή: : http://lefkandi.classics.ox.ac.uk/settlement_gr.html.

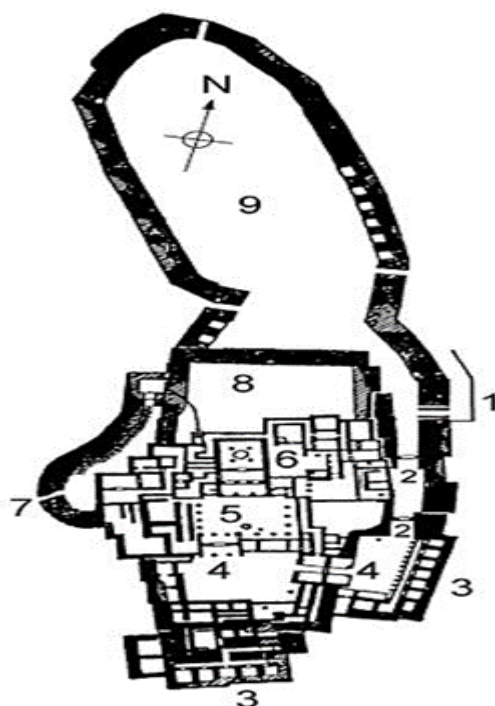
Εικόνα 9 Ιερό του Απόλλωνα (Δελφοί).

Πηγή: <https://el.wikipedia.org/>.

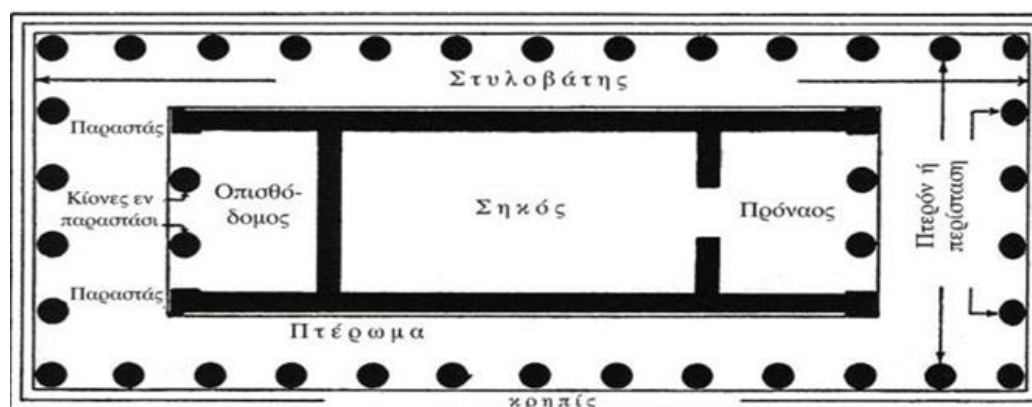
Εικόνα 10 Αναθηματικό ανάγλυφο από το Ασκληπιείο του Πειραιά.

Πηγή: <http://archaia-ellada.blogspot.com/>.

Εικόνα 11 Τίρυνθα. Κάτοψη της Ακρόπολης κατά τη μετανακτορική περίοδο.

Πηγή: <https://www.wikipedia.org/>.

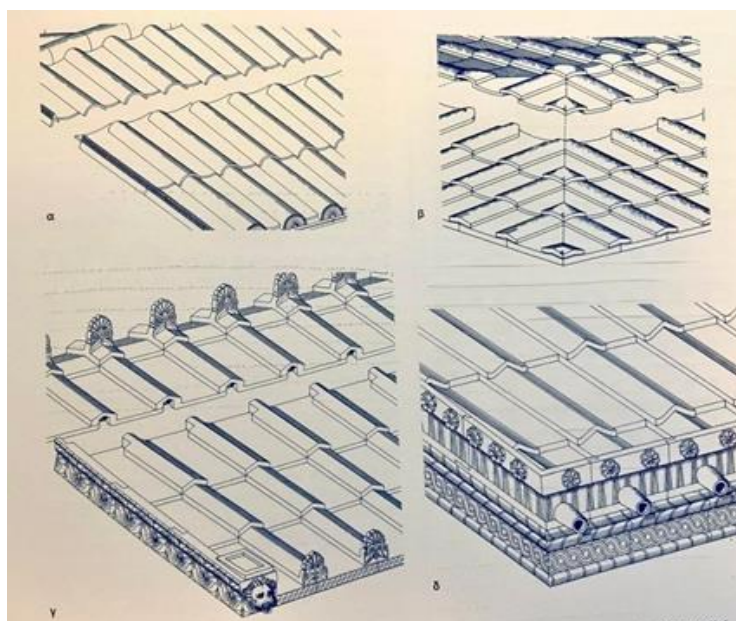
Εικόνα 12 Τα μέρη του ναού.

Πηγή: <http://www.ime.gr/>.

Εικόνα 13 Ναός του Δία, Ολυμπία.

Πηγή: <http://users.sch.gr/ipap/Ellinikos%20Politismos/Olympia/N.D.ARX.htm>.

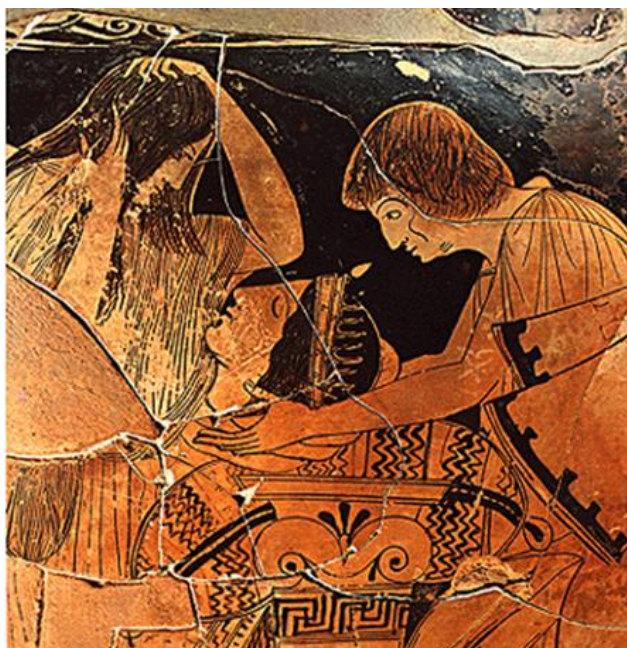
Εικόνα 14 Συστήματα στέγασης στην Ελλάδα.

Πηγή: R. Neer, *“Τέχνη και Αρχαιολογία του ελληνικού κόσμου”*, μτφ Αντουανέτα Καλλέγια, Ινστιτούτο Καρδαμίτσα, Αθήνα 2018.

Εικόνα 15 Απεικόνιση των Αρρηφόρων κατά την Παναθηναϊκή πομπή από την ανατολική ζωφόρο του Παρθενώνα. Βρετανικό Μουσείο Λονδίνου.

Πηγή: <https://el.wikipedia.org/>.

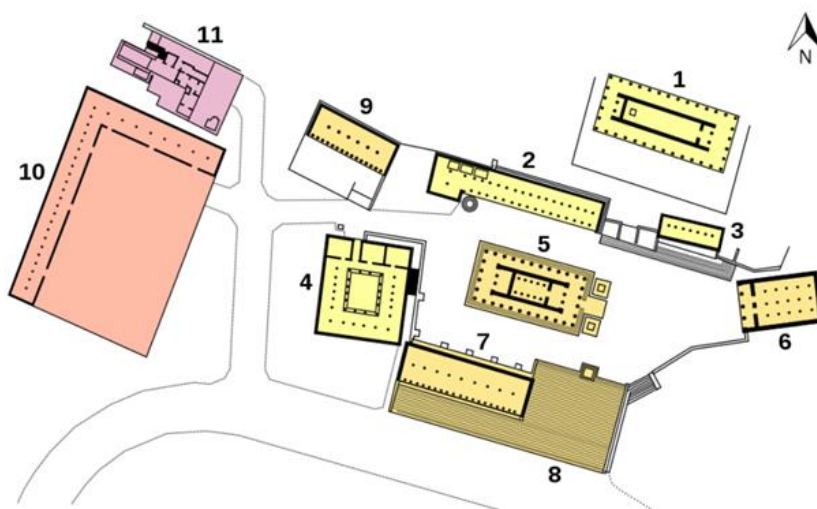
Εικόνα 16 Σκηνή πρόθεσης νεκρής γυναίκας. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Πηγή: Στρατής Παπαδόπουλος, *“Ο θάνατος στην αρχαιότητα, διαθήκες των αρχαίων, αρχιτεκτονική και θάνατος”*, περ. Αρχαιολογία, τ. 11, 1994.

Εικόνα 17 Γυναίκα εναποθέτει προσφορές στη βάση επιτύμβιας στήλης. Karlsruhe, Badisches Landesmuseum.

Πηγή: <http://www.fhw.gr/>.

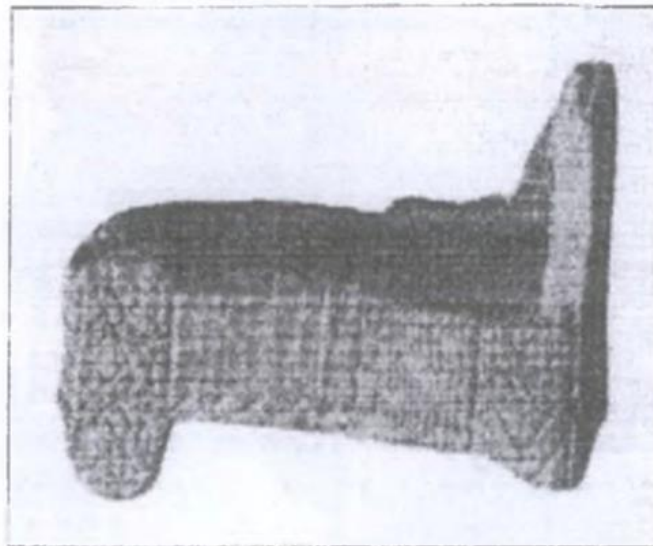
Εικόνα 18 Το Ηραίο του Άργους. 1.Πρώτος ναός της Ήρας, πριν το 600π. Χ., 2. Κυκλώπειο αναθηματικό τείχος γεωμετρικών χρόνων για το ανώτερο άνδρηρο, 3,4. Δύο δωρικές στοές, πρώιμος 6^{ος} αιώνας π. Χ., 5. Τρίτη βόρεια στοά, 6. Χώρος συνεστιάσεων, 6^{ος} αιώνας π. Χ., 7. Τελεστήριο, μέσα 5^{ου} αιώνα π. Χ., 8. Νότια στοά πάνω από το κατώτατο άνδρηρο, 9. Βωμός, 10. Δεύτερος ναός της Ήρας, 11. Γυμνάσιο, 12. Ρωμαϊκές θέρμες.

Πηγή: <https://it.wikipedia.org/>.

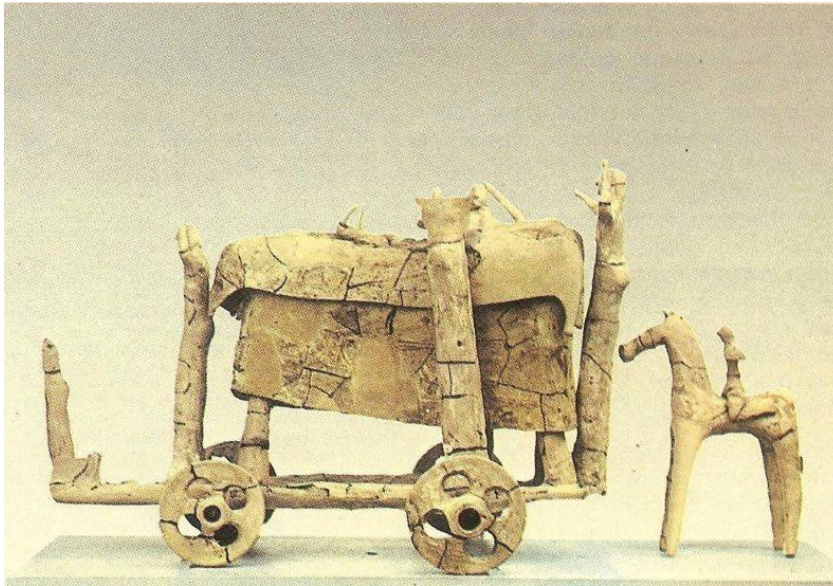
Εικόνα 19 Πήλινο ειδώλιο γυναίκας με μωρό στην αγκαλιά.

Πηγή: Baumbach J. D., *“The significance of Votive Offerings in Selected Hera Sanctuaries in the Peloponnese, Ionia and Western Greece”*, 2004.

Εικόνα 20 Πήλινο ομοίωμα κρεβατιού.

Πηγή: Baumbach J. D., *“The significance of Votive Offerings in Selected Hera Sanctuaries in the Peloponnese, Ionia and Western Greece, Oxford 2004.*

Εικόνα 21 Πήλινο άρμα εκφοράς νεκρού από τάφο του Αργυρούντος.

Πηγή: Στρατής Παπαδόπουλος, *‘Ο θάνατος στην αρχαιότητα, διαθήκες των αρχαίων, αρχιτεκτονική και θάνατος’*, περ. Αρχαιολογία, τ. 11, 1994, σελ. 47.

Εικόνα 22 Η πιθανολογούμενη κεφαλή της Ήρας από ασβεστόλιθο. Έχει ύψος 0,52μ.. Ολυμπία Αρχαιολογικό Μουσείο.

Πηγή: Π. Βαλαβάνης, *‘Ιερά και Αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα’*, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2004.

Εικόνα 23 Ναός Απόλλωνα Θέρμο

Πηγή: <https://www.archaiologia.gr/>.

Εικόνα 24 Το Βουλευτήριο (Αρχαία Ολυμπία)

Πηγή: <https://el.wikipedia.org/>.

Εικόνα 25 Ναός Αρτέμιδος στη Βραυρώνα

Πηγή: <https://el.wikipedia.org/>.

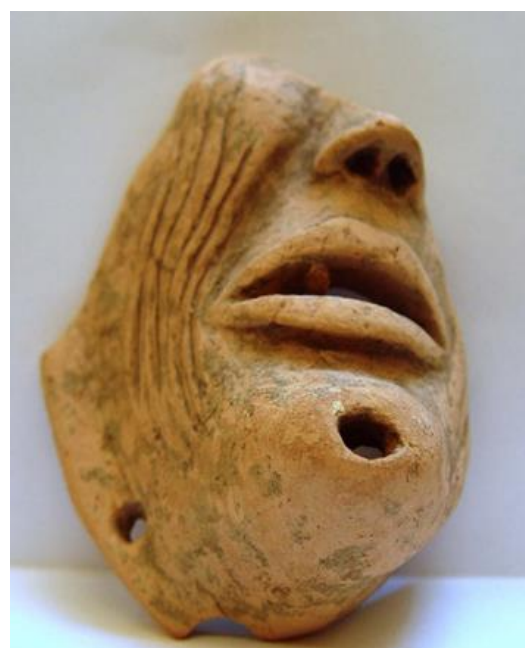
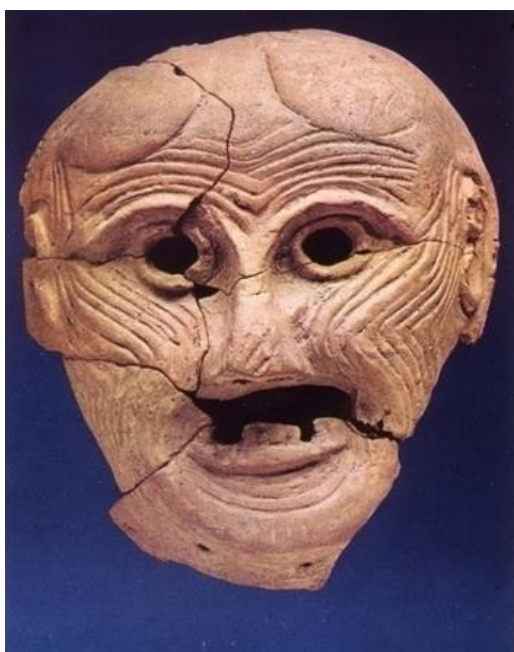
Εικόνα 26 Πομπή των μικρών άρκτων. Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας.

Πηγή <https://el.wikipedia.org/>.

Εικόνα 27 Ο ναός της Άρτεμης Ορθίας.

Πηγή <https://www.greek-language.gr/>.

Εικόνα 28 Πήλινα προσωπεία από το ναό της Ορθίας Αρτέμιδος.

Πηγή <https://www.greek-language.gr/>.

Εικόνα 29 Αττικός ερυθρόμορφος οξυπύθμενος αμφορέας του Ζωγράφου του Κλεοφράδη, 500-495 π.Χ., Μόναχο. Ο Διόνυσος με Μαινάδες και Σατύρους.

Πηγή: <https://www.greek-language.gr/>.

Εικόνα 30 Μαινάδα που φέρει θύρσο. Θραύσμα αττικού ερυθρόμορφου αγγείου, περ. 480 π. Χ. Μουσείο του Λούβρου.

Πηγή <https://www.olympia.gr/>.

Εικόνα 31 Στήλη με τιμητικό ψήφισμα για την ιέρεια Τιμοκρίτη. Διαστάσεις Ύψος: 0,96 μ.
Μήκος: 0,4 μ.
Πλάτος: 0,085 μ.

Πηγή <https://www.theacropolismuseum.gr/>.

Εικόνα 32 Ενεπίγραφή «στήλη ιεροσύνης» της Νίκης Αθηνάς, Αθήνα. Περιγράφει τη διαδικασία λήψης κλήρου από όλες τις Αθηναίες γυναίκες και γράφει τον μισθό που θα καταβάλλεται στην ιέρεια. Μουσείο Ακρόπολης Αθήνα.

Πηγή <http://www.arxeion-politismou.gr/>.

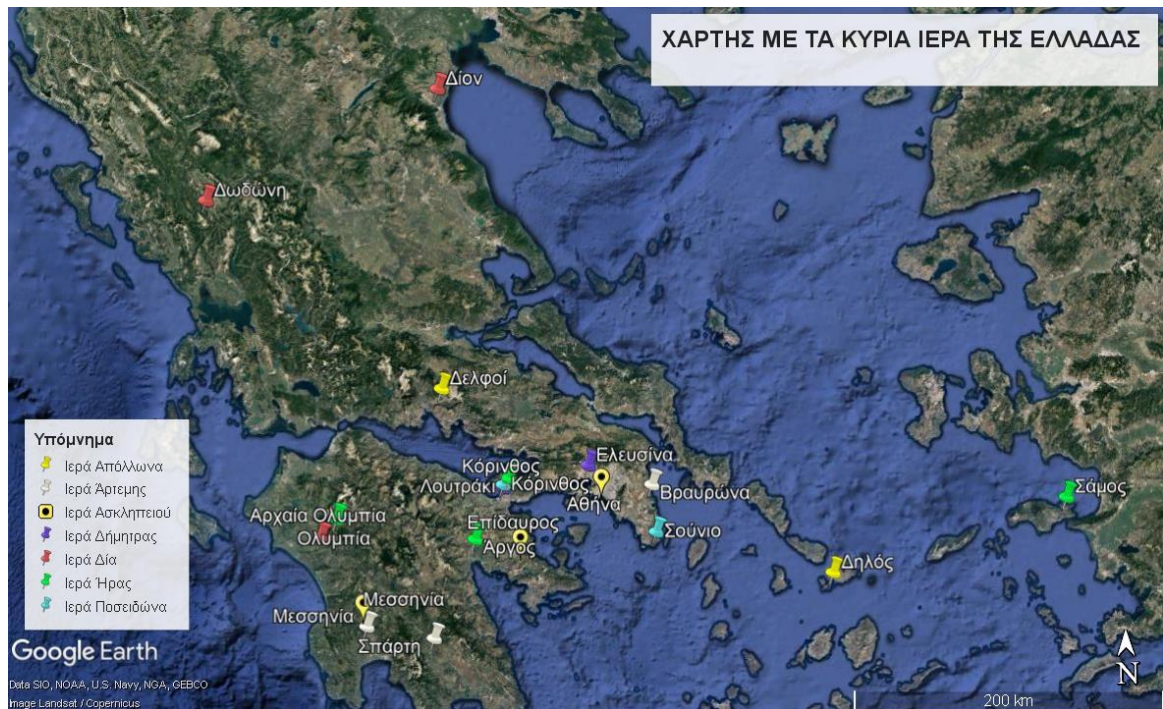
ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΪΚΩΝ ΕΟΡΤΩΝ					
ΕΚΑΤΟΜΒΑΙΩΝ	ΜΕΤΑΓΕΙΤΝΙΩΝ	ΒΟΗΔΡΟΜΙΩΝ	ΠΥΑΝΕΨΙΩΝ	ΜΑΙΜΑΚΤΗΡΙΩΝ	ΠΟΣΕΙΔΕΩΝ
1					
2					
3					
4					
5					
6					
7	[Μεταγείτνια]	Γενέσια Ἄρτεμις Ἀγροτέρα Βοηδρόμα	Προηρόσια		
8			Πιανέψια		
9			Ὀσχοφόρια		
10			Θήσια		Ποσειδέα
11			Στήνια		
12	Κρόνια		Θεομοφόρια (Ἄλιμος)		
13			Ἄνοδος Νηστεία Καλλιγένεια	Θεσμο- φόρια	
14					
15					
16	Συνοίγια	M { Ἀγυριός (Συγκέντρωση)			
17		Y { «Ἀλαδε Μύσται»			
18		Σ { «Ἀπό δὴ τὰ θύματα»			
19		T { Ἐπιδαύρια			
20		H { Πομπή πρὸς τὴν Ἐλευσίνα			
21		P { Μύηση			
22		I { Πλημοχόαι			
23		A {			
24					
25					Ἀλῶα
26					
27					
28	Παναθήναια				
29			Χαλκεία	Μαιμακτήρια	Κατ' ἀγροῦς
30	Ἑορτές ἀπροσδιόριστης ἡμερομηνίας	Ἡράλεια σὺ Κυνόσαργες	Ἀπατούρια (Δόρπια, Ἀνάφρυναι, Κουρεῶπις, Ἐπίβδα)	Πομπαία	Διονύσια

ΓΑΜΗΛΙΩΝ	ΑΝΘΕΣΤΗΡΙΩΝ	ΕΛΑΦΗΒΟΛΙΩΝ	ΜΟΥΝΙΧΙΩΝ	ΘΑΡΓΗΛΙΩΝ	ΣΚΙΡΟΦΟΡΙΩΝ
1					
2					
3					
4					
5					
6					
7			Ἑορτή τοῦ Ἑρῶτα		
8		Ἐλαφηβόλια	Πομπή πρὸς τὸ Δελφίνιον	Θαργήλια ↓	
9		Ἀσκληπιεία Προαγών ἐν ᾧστει Διονύσια ↓			
10					
11					
12	Λήναια ↓	Πιθογία Χόες Χύτροι			Σκίρα
13		Ἀνθεστήρια			Διπόλεια
14					
15			Μουνίχια		
16					
17					
18			Ὀλυμπιεῖα	Βενδίδια	
19					
20					
21					
22		Διάσια			
23				Πλυντήρια	
24					
25					
26					
27					
28					Διωστήρια
29					
30	Ἑορτές ἀπροσδιόριστης ἡμερομηνίας Γαμηλία		Πάνδια	Καλλυντήρια	

Εικόνα 33 Το ημερολόγιο των Αθηναϊκών εορτών.

Πηγή: Parke H.W, "Οι εορτές στην αρχαία Αθήνα", Εκδόσεις Δαίδαλος, μτφ Ορφανός Χαράλαμπος, Αθηνά 2000.

ΧΑΡΤΕΣ

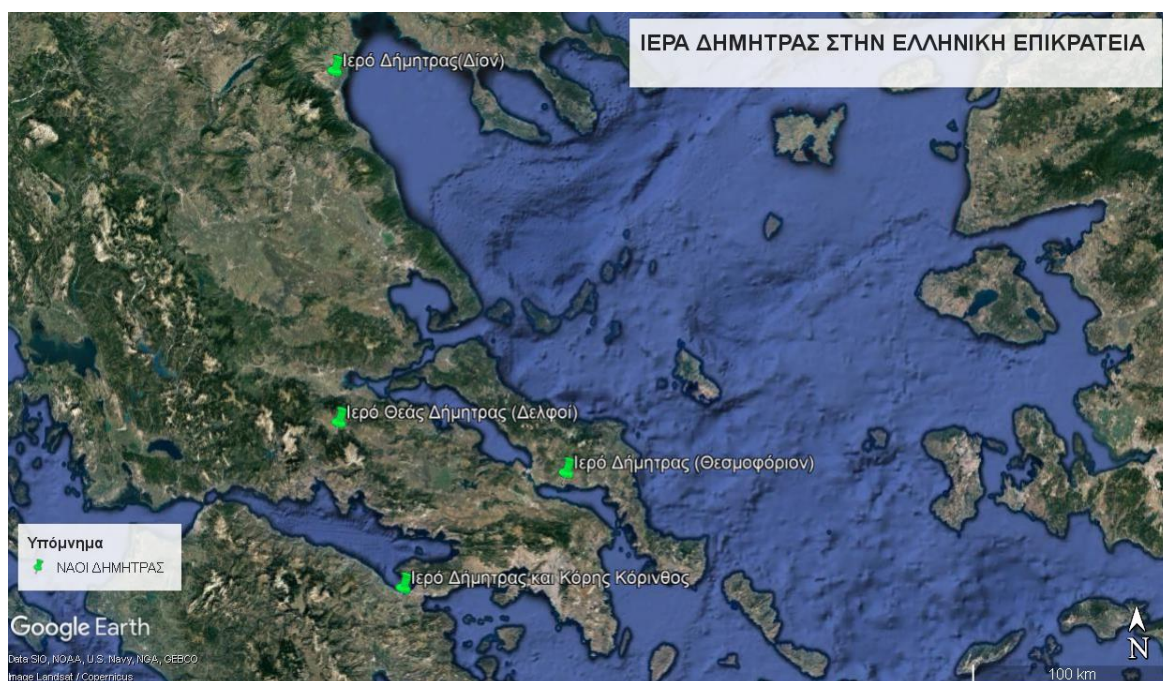
Χάρτης 1

Χάρτης 2

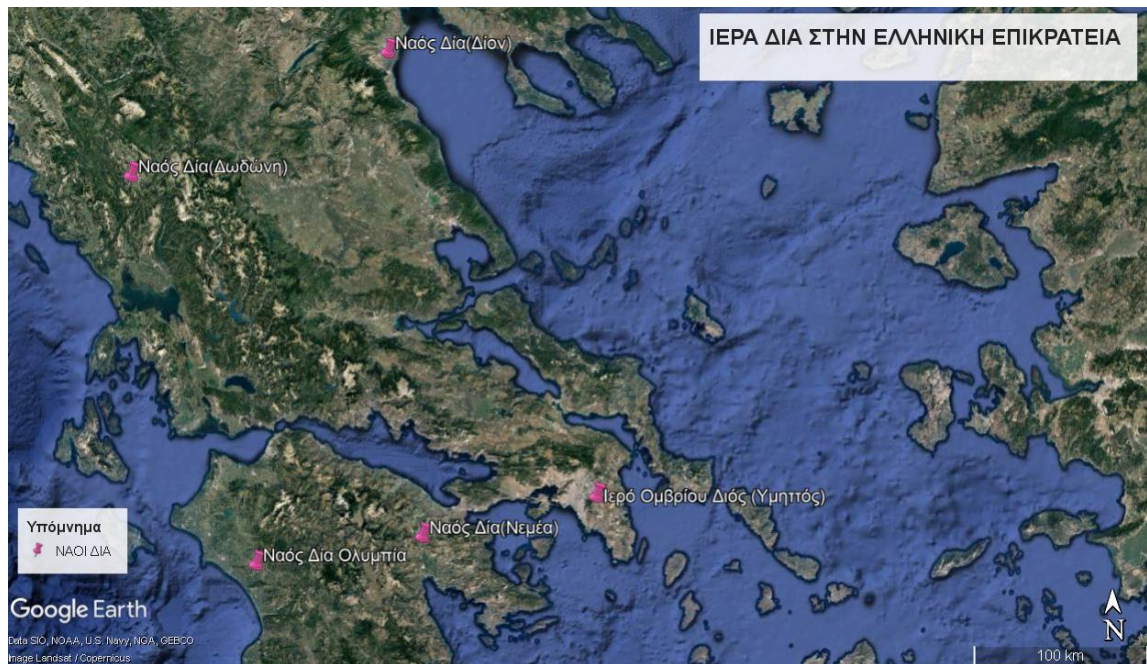
Χάρτης 3

Χάρτης 4

Χάρτης 5

Χάρτης 6

Χάρτης 7

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μέσα από την εκπόνηση της παρούσας πτυχιακής εργασίας, έγινε μια προσπάθεια να μελετηθούν τα πρώιμα ιερά και η τέλεση των γυναικείων λατρευτικών πρακτικών. Το χρονολογικό πλαίσιο της εργασίας μας αφορούσε μια περίοδο έντονων ιστορικών αλλαγών, που διαμορφώθηκαν μετά την κατάρρευση του μυκηναϊκού πολιτισμού, μέχρι και τις αρχές της κλασικής περιόδου. Με βάση τα ευρήματα που προέκυψαν μέσα από το πεδίο της έρευνας μας, είναι χρήσιμη μια μικρή ανακεφαλαίωση και η διεξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων.

Όσον αφορά το σκέλος των ιερών συμπεριλήφθηκαν όλα τα στοιχεία, τα οποία συνθέτουν την ύπαρξη ενός ιερού. Η πτώση του ανακτορικού συστήματος σηματοδότησε μια περίοδο αλλαγών στις πολιτικές και κοινωνικοοικονομικές δομές. Μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι τα αρχιτεκτονικά κτίσματα κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους φέρουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά. Για παράδειγμα, η χρήση στα υλικά ήταν κοινή στα περισσότερα ιερά της πρώιμης περιόδου, διότι υπήρχε αφθονία σε φθαρτά υλικά, όπως λίθοι και ξύλα, με αποτέλεσμα να μην παρατηρείται ιδιαίτερη οικοδομική άνθηση συγκριτικά με την προηγούμενη λαμπρή περίοδο των μυκηναϊκών χρόνων. Μόνο μια περίπτωση την οποία εξετάσαμε, το περίφημο Ηρώο της Τούμπας Λευκαντίου, αποτελεί ένα παράδειγμα αρχιτεκτονικής προόδου. Προχωρώντας σε μια προσωπική διαπίστωση, η περίοδος των Σκοτεινών Αιώνων, συνιστά περισσότερο μια μεταβατική, παρά καταστροφική περίοδο, καθώς αποτέλεσε τον πρόδρομο για αλλαγές σε πολλούς τομείς.

Ο 9^{ος} και ο 8^{ος} αιώνας αποτελούν γόνιμες περιόδους για νέες αναζητήσεις και τεχνικές. Οι Έλληνες αρχίζουν να έρχονται σε επαφή με την Ανατολή, μέσω του εμπορίου και εισάγουν νέα πολιτιστικά στοιχεία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, την εισαγωγή νέων αρχιτεκτονικών τύπων και τεχνικών που επικράτησαν σε αρκετά ιερά του ελλαδικού χώρου. Αυτή η νέα τεχνοτροπία προσδιορίζεται από τους ιστορικούς ως *ανατολίζουσα*.

Ειδικότερα, ο 8^{ος} αιώνας σηματοδοτεί την παγίωση της πόλης- κράτους, η οποία διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας. Μέσα από το σύστημα της πόλης- κράτους, ενισχύεται η επικοινωνία με το θείο, κάτι

που εξασφαλίζεται μέσα από τις τελετουργικές δραστηριότητες. Η θρησκεία και η πόλη συνιστούν δύο έννοιες αλληλένδετες, καθώς η πόλη είναι η υπεύθυνη για την διεξαγωγή των ιεροτελεστιών που λάμβαναν χώρα. Αυτό το διάστημα παρατηρείται μια θεαματική δημογραφική ανάπτυξη, ως συνέπεια θα λέγαμε της εξέλιξης της πόλης, όπου έφερε ένα καινούργιο τρόπο έκφρασης της λατρευτικής δραστηριότητας. Άρχισαν να χτίζονται χώροι λατρείας, που όριζαν ένα συγκεκριμένο τελετουργικό και απευθύνονται σε θεότητες συγκεντρώνοντας πιστούς. Όπως αναφέραμε και στα προηγούμενα κεφάλαια, η χρήση των ιερών δεν περιοριζόταν μόνο στο κομμάτι των ιεροτελεστιών και της προσευχής, αλλά αποτελούσε και χώρο ασύλου σε δύσκολες καταστάσεις. Όπως εξετάσαμε, υπήρχαν περιπτώσεις ιερών που λειτουργούσαν ως θεραπευτήρια, όπως συνέβαινε στα Ασκληπιεία. Εξίσου σημαντική ήταν και η μαντική δραστηριότητα ορισμένων ιερών, συγκεντρώνοντας μεγάλη αίγλη και πλήθος πιστών, ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελούσε ο Ναός του Απόλλωνα στους Δελφούς.

Παράλληλα, την εποχή αυτή, πραγματοποιείται η ίδρυση των σπουδαίων λατρευτικών κέντρων, όπως η Ολυμπία, η Ελευσίνα και οι Δελφοί, που αναδείχθηκαν στα κυριότερα πανελλήνια κέντρα θρησκευτικής δραστηριότητας. Οι θεότητες είναι τα αντικείμενα της θρησκευτικής λατρείας, εκπροσωπώντας την εκάστοτε κοινότητα. Στην πλειοψηφία τους, τα περισσότερα από τα ιερά που μελετήθηκαν βρίσκονται τοποθετημένα εκτός του άστεως, είτε βρίσκονται κοντά σε θάλασσα, είτε σε βουνά εξυπηρετώντας τη ναυσιπλοΐα και το εμπόριο και ανήκουν στην κατηγορία των εξωαστικών ιερών.

Η σπουδαιότητα της θρησκείας παγιώθηκε μέσω των ιερών, εκφράστηκε όμως μέσω των τελετουργικών πρακτικών. Για τις γυναίκες στην Αρχαία Ελλάδα, η θρησκεία ήταν μια καθημερινή διαδικασία. Προχωρώντας σε μια επισκόπηση του ρόλου της γυναίκας την χρονική περίοδο που εξετάσαμε, μέσα από τη συμμετοχή της στις θρησκευτικές εκδηλώσεις της πόλης, διαπιστώσαμε ότι για τις ίδιες αποτελούσαν μια ξεχωριστή ευκαιρία για συμμετοχή στην δημόσια ζωή της πόλης. Οι γιορτές συνιστούσαν τον ακρογωνιαίο λίθο, προσφέροντας κοινωνική συνοχή και ιδεολογική ταυτότητα. Με βάση και τις πηγές των Ελλήνων και ξένων ιστορικών που μελετήσαμε, πληροφορούμαστε για όλο το φάσμα των γυναικείων δραστηριοτήτων. Σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια υφίστανται τελετουργικά δρώμενα, στα οποία

πρωταγωνιστικό ρόλο έχει το γυναικείο στοιχείο, όπως ήταν η τελετή των Θεσμοφορίων, της Αρκτείας κ. α. Ορισμένες, λοιπόν, από τις τελετές που μελετήσαμε τις εντάσσουμε στο πλαίσιο των διαβατηρίων τελετών, καθώς αποτελούν ένα σημαντικό γεγονός για τη ζωή των Αρχαίων. Οι πρακτικές αυτές της διάβασης είναι καθοριστικής σημασίας, καθώς έχουν καθοριστεί να πραγματοποιηθούν και είναι αδύνατον να τις αποφύγουν, ενώ μεταξύ άλλων επιτυγχάνεται η μετάβαση σε μια άλλη κατάσταση από αυτή που ζούσαν μέχρι τώρα.

Η λατρεία των Ολύμπιων θεοτήτων, αποτελούσε ένα σπουδαίο γεγονός για τους Αρχαίους Έλληνες. Ιερά του Δία, της Ήρας, της Άρτεμης βρίσκονται διάσπαρτα στην ελληνική επικράτεια. Η επιλογή των θεοτήτων στην παρούσα έρευνα, έγινε με κριτήριο ως επί το πλείστον, τη σύνδεσή τους με το γυναικείο στοιχείο. Οι θεότητες που υπήρξαν αντικείμενο μεγάλης λατρείας από τους πιστούς και ειδικότερα από τις γυναίκες, με τα σπουδαιότερα ιερά τους στην Πελοπόννησο, ερευνήθηκαν στην συγκεκριμένη εργασία. Για την Ήρα εξετάσαμε πως είναι θεά του οίκου και της φύσης. Τα δύο από τα κυριότερα ιερά της θεάς στην Πελοπόννησο, το Ηραίον του Άργους και της Ολυμπίας αποτελούν δείγματα μνημειακής αρχιτεκτονικής. Τα ιερά αυτά, στα οποία κάναμε ξεχωριστή αναφορά, ήταν τα πιο φημισμένα στον Αρχαίο κόσμο, κατάφεραν να συγκεντρώσουν πλήθος πιστών από τις γύρω περιοχές, συμβάλλοντας στην διαμόρφωση μια συλλογικής ταυτότητας. Η λατρεία τους ήταν οργανωμένη με μεγάλες γιορτές, θυσίες, πομπές και λατρευτικά γεύματα. Ενώ, η λατρεία της Ήρας θεωρήθηκε ίσως η σημαντικότερη τα πρώιμα ιστορικά χρόνια.

Για τη μελέτη της Άρτεμης, έγινε μια προσπάθεια σκιαγράφησης του χαρακτήρα της. Όπως εξετάσαμε, ήταν η θεά της φύσης και του κυνηγιού, παράλληλα συγκαταλέγεται στις θεότητες της γονιμότητας, ενώ ταυτόχρονα είναι και κουροτρόφος θεότητα, καθώς από τη φύση της συνδέεται άρρηκτα με τη ζωή των γυναικών από την παιδική τους ηλικία. Η έρευνά μας εστίασε στις δύο σημαντικότερες λατρείες της θεάς στη Βραυρώνα και στη Σπάρτη. Στη περιοχή της Βραυρώνας, επικεντρωθήκαμε στις λατρευτικές δραστηριότητες και στη διαδεδομένη γιορτή των νεαρών άρκτων, όπου τελούνταν στο ιερό της θεάς και είχαν μνημικό χαρακτήρα, με σκοπό την προετοιμασία τους για την είσοδο στην ενήλικη ζωή. Ενώ, στην περιοχή της Σπάρτης, βρίσκεται το περίφημο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας, όπου και σ' αυτή τη λατρεία συναντάμε μνημικό περιεχόμενο. Η λατρεία τελείται, όχι μόνο

από κορίτσια, αλλά και από νεαρά αγόρια στο πλαίσιο της σπαρτιατικής αγωγής. Οι φιλολογικές πηγές μας παρέχουν εκτενείς πληροφορίες για το περιεχόμενο αυτών των τελετών.

Παράλληλα, οι γυναίκες είχαν ξεχωριστή θέση στη λατρεία του Διονύσου. Οι λατρευτικές πρακτικές του Διονύσου, περιείχαν το λεγόμενο εκστατικό και οργιαστικό περιεχόμενο, όπου εκδηλώνονταν μέσω των αντίστοιχων χορών. Οι Μαινάδες, οι Σάτυροι κ.α. ήταν οι κύριοι ακόλουθοι της διονυσιακής λατρείας. Τα κύρια χαρακτηριστικά της διονυσιακής λατρείας ήταν το έντονο θεαματικό και θεατρικό υπόβαθρο και αυτό ήταν κάτι που προσέλκυε τις γυναίκες, εφόσον τους δινόταν η ευκαιρία να είναι ελεύθερες εκτός της οικογενειακής εστίας. Στις μεγάλες διονυσιακές εορτές περιλαμβάνονταν φαλλικές εκδηλώσεις, πομπές και θυσίες.

Από τα μέχρι τώρα δεδομένα που ανέλυσε η εργασία μας, έχει γίνει σαφής η ενεργή παρουσία μιας μεγάλης μερίδας γυναικών στην θρησκευτική και κοινωνικο-πολιτική ζωή της πόλης- κράτους. Οι επιγραφές, τα αρχαιολογικά ευρήματα, οι γραμματειακές πηγές συντείνουν στην κατάρριψη του στερεοτύπου, μιας γυναίκας απούσας. Αντίθετα, μια ισχυρή κατηγορία γυναικών ασκούσε τα ιερατικά καθήκοντα δίνοντάς τους κύρος και ισχύ, αλλά και κατατάσσονταν το ίδιο επάξια δίπλα στους άνδρες ιερουργούς.

Οι χώροι λατρείας, είχαν σπουδαίο χαρακτήρα, καθώς ήταν σημεία προσευχής, χώροι τέλεσης θρησκευτικών πρακτικών, προστασίας. Αποτελούσαν επίσης τόπους συνάθροισης και συνεστίας για μεγάλη μερίδα του πληθυσμού, από διάφορες περιοχές. Ήταν το μέσο επικοινωνίας με το θείο, αλλά και το μέρος όπου οι άνθρωποι μπορούσαν να προσδιορίσουν το εαυτό τους ως συλλογικότητες. Παράλληλα, αναγνωρίστηκε η γυναικεία προσφορά μέσα από τον τομέα της θρησκείας. Η πολύτιμη βοήθειά τους στις νεκρώσιμες τελετές, το αξίωμά και ο σεβασμός που αποκτούσαν ως ιέρειες, αλλά και το εύρος των εορτών στην ελληνική επικράτεια που πραγματοποιούνταν προς τιμήν τους, τόνιζαν την πολιτική και κοινωνική τους θέση. Τα ιερά και οι γυναικείες λατρευτικές πρακτικές που μελετήθηκαν στην παρούσα έρευνα, έδιναν το στίγμα ενός ζωντανού οργανισμού που εξελίσσεται και συμβαδίζει με τα δεδομένα και τις ιστορικές συνθήκες και ταυτόχρονα αποτελούσαν τον δίαυλο για την θρησκευτική, κοινωνική και πολιτική ταυτότητα των ανθρώπων.

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

1. Αντιφών *περί τοῦ χορευτοῦ*
2. Αριστοφάνης *Θεσμοφοριάζουσαι*
3. Αριστοφάνης *Λυσιστράτη*
4. Ἄρποκρατίων
5. Ηρόδοτος *Ιστορίαι* (Βιβλία Α΄, Ζ΄, Θ΄)
6. Ησύχιος *Λεξικόν*
7. Ιλιάς
8. Πίνδαρος *Πιθιονικός*
9. Πλάτων *Νόμοι*
10. Πλούταρχος *Ηθικά*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

1. Arrigoni G., *‘Οι γυναίκες στην Αρχαία Ελλάδα’*, μτφ Μ. Ανδρόνικου, Ε. Δουλάμη, Α. Κεφαλά, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2007.
2. Burkert W., *‘Αρχαία Ελληνική Θρησκεία’*, μτφ Νικ. Μπεζαντάκος- Αφροδίτη Αβαγιανού, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993.
3. Bury J. B. – Meiggs R., *‘Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας’*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 2011.
4. Dillon M., *‘Προσκυνητές και ιερά προσκυνήματα στην Αρχαία Ελλάδα’*, μτφ Γιώργος Κουσούνελος, Εκδόσεις Ενάλιος, Αθήνα 2001.
5. Gruben G., *‘Ιερά και ναοί των Αρχαίων Ελλήνων’*, μτφ Ακτσέλη Δήμητρα, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 2015.
6. Hendry J., *‘Οι κόσμοι που μοιραζόμαστε’*, μτφ Χρυσούλα Μεντζαλίρα, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2011.
7. Morris I., *‘Ταφικά τελετουργικά έθιμα και κοινωνική δομή στην κλασική αρχαιότητα’*, μτφ Κάτια Μαντέλη, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997.
8. Mosse Claude, *‘Η Αρχαϊκή Ελλάδα- Από τον Όμηρο ως τον Αισχύλο (8ος -6ος αι. π. Χ.)’*, μτφ Στρατής Πασχάλης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2015.
9. Mosse Claude, *‘Η γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα’*, μτφ Αθ. Στεφανής, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1991.
10. Neer R., *‘Τέχνη και Αρχαιολογία του ελληνικού κόσμου’*, μτφ Αντουανέτα Καλλέγια, Ινστιτούτο Καρδαμίτσα, Αθήνα 2018.

11. Σαρμπονό Ζαν, Μαρτέν Ρολάν, Βιγιάρ Φρανσουά, *‘‘Ελλάδα, Αρχαϊκή εποχή (7ος-5ος αι.)- Μεγάλοι πολιτισμοί’’*, Καθημερινή, Αθήνα 2007.
12. Polignac Fr., *‘‘Η γέννηση της αρχαίας ελληνικής πόλης’’*, μτφ Νάσος Κυριαζόπουλος, Μορφωτικό Ίδρυμα Κεντρικής Τραπέζης Αθήνα 2007.
13. Simon E., *‘‘Οι θεοί των αρχαίων Ελλήνων’’*, μτφ. Σ. Πινγιάτογλου, Θεσσαλονίκη 1996.
14. Zaidman B. – Pantel P., *‘‘Η Θρησκεία στις Ελληνικές Πόλεις της Κλασικής Εποχής’’*, μτφρ. Κ. Μπούρας, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2004.
15. Βλαχόπουλος Αν., *‘‘Αρχαία Αθήνα και Αττική- Τοπογραφία του άστεως και της χώρας’’*, Εκδοτικός οίκος Μέλισσα, 2010.
16. Βαλαβάνης Π., *‘‘Ιερά και αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα’’*, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2004.
17. Βαλαβάνης Π., *‘‘Οι αρχαίοι Έλληνες και η πανελλήνια συνείδηση στα μεγάλα Ιερά’’*, Εκδόσεις Ευρασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.
18. Βρεττός Λ., *‘‘Γάμος, γέννηση, θάνατος στην Αρχαία Ελλάδα’’*, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2003.
19. Κόλτσιου- Νικήτα Α. , *‘‘Η λειτουργική παρουσία των γυναικών στην Αρχαία Ελλάδα’’*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου με θέμα Διακόνισσες, χειροτονία των γυναικών και Θεολογία. Θεσσαλονίκη 2016. <http://cemes-en.weebly.com/>.
20. Κοντής Ι., *‘‘Άρτεμις Βραυρωνία’’*, 1967.
21. Κούρου Ν., *‘‘Λευκαντί: ο αρχαιολογικός χώρος που επέβαλε τον επαναπροσδιορισμό των Σκοτεινών Χρόνων’’*, Αρχαιολογία και Τέχνες, τ. 42, 1992.
22. Κούρου Ν., *‘‘Συνέχειες και ασυνέχειες. Η επικράτηση των ανδρικών θεοτήτων στα μεγάλα ιερά’’*, Τιμητικός τόμος για την καθηγήτη Νικόλα Φαράκλα, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2009.

23. Μαζαράκης Αινιάν Αλ., ‘‘Αρχιτεκτονική και κοινωνία κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους’’, Αρχαιολογία και Τέχνες, 2009, τ. 112, <https://www.archaiologia.gr/>.
24. Μανακίδου Ε.- Μανακίδου Φλ., ‘‘Έν οἴκῳ καὶ ἐν δήμῳ. Όψεις του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου μέσα από γραμματειακές και εικονογραφικές μαρτυρίες στην αρχαϊκή και κλασική εποχή’’, ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ- Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 2015.
25. Ραγκαβής Α., ‘‘Λεξικό της Ελληνικής Αρχαιολογίας’’, Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα, 1991.
26. Φασούλας Γ., ‘‘Το ζήτημα των εξωαστικών ιερών και η δημιουργία πολιτικής ταυτότητας’’, 2016, <https://www.academia.edu/>.

Ξενόγλωσση

1. Dawkins R.M., ‘‘The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta’’, 1929, <https://archive.org/>.
2. Robertson N., ‘‘The Praxiergidae decree and the dressing of Athena’s statue with the peplos’’, 2004. <https://grbs.library.duke.edu/>.
3. Wright J., ‘‘The Old Temple Terrace at the Argive Heraeum and Early Cult of Hera in Argolid’’, 1982, <https://www.academia.edu/>.

